Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 38 (15476) ◆ 1995 чылдын февраль 28, вторник ◆ Ат салган шагы 21.50. Садар өртээ 300 рубль.

БӨГҮН СЕССИЯ АЖЫТТЫНАР

Бөгүн 10 шакта Кызыл хоорайда Чазак бажыңының хуралдаар залынга ТР-ниң Дээди Хуралының үшкү сессиязының дөрткү пленарлыг хуралы ажыттынар. Сессияга көөр кол айтырыг — Тыва Республиканың чонунга болгаш Дээди Хуралынга ТР-ниң Президентизиниң айыткалыы база 1994 чылда экономиктиг реформаларны боттандырар болгаш экономиканы база социал адырның ажыл-чорудулгазын хандырар талазы-биле ТР-ниң Чазааның отчедун сайгарып чугаалажыры.

Сессияда улуг-улуг бүдүрүлгелерниң, организацияларның, албан черлериниң удуртукчулары, кожууннар, хоорайлар чагыргаларының даргалары, хөй-нииги организацияларының төлээлери болгаш өске-даа чалаттырганнарның саны көвей. Депутаттардан аңгыда, чалаттыннар база Чазактың 1994 чылда кылып чоруткан ажылынга хамаарыштыр боттарының санал-оналдарын, бодалдарын, үнелелдерин бээр эргелиг.

Бистиң корр.

Тыва Республиканың «Эрес-маадырлыг күш-ажыл дээш» медалы-биле Б. М. Чуглурну шаңнаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Кадык камгалалынга ачы-хавыяазы база хөй чылдарда үре-түңнелдиг күш-ажылы дээш республика эмнелгезиниң өрттенген кижилер эмнээр салбырының эмчизи Бады Монгушович Чуглурну Тыва Республиканың «Эрес-маадырлыг күш-ажыл дээш» медалы-биле шаңнаар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
1995 чылдың февраль 27.
№ 225.
Кызыл хоорай.

«Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты С. Ш. Монгушка тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Уран чүүл талазы-биле ачы-хавыяазы база аныяктарның эстетиктиг кижизидилгезинге киирген хуузу улуг дээш республиканың профтехооределге сургуулдарының ыры болгаш танцы ансамблиниң директору Суртал-оол Шагдырович Монгушка «Тыва республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы» Хүндүлүг атты тыпсыр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
1995 чылдың февраль 27.
№ 226.
Кызыл хоорай.

Тыва Республикага күрүнениң нотариус контораларын ажыдар болгаш күрүне нотариустарының албан-дужаалдарын тургузар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1995 чылдың февраль 14.
№ 44. Кызыл хоорай.

Хамаатыларның, юридиктиг черлерниң дүрүм езугаар эрге-ажыктарын улам долу хандырар, херечилеп бадылаар ажылда өзүп турар четпестерни узуткаар, а ол ышкаш хамаатыларның хөй санныг хомудалдарын база кожууннар чагыргаларының даргаларының дилеглерин барымдаалааш, Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Күрүнениң нотариус контораларын Сүт-Хөл, Бай-Тайга, Өвүр, Тес-Хем, Тожу, Чаа-Хөл, Чеди-Хөл кожууннарга ажыдар болгаш күрүне нотариустарының чогуур албан-дужаалдарын тургузар.
2. Кызыл хоорайга күрүнениң № 1 нотариус конторазын тургузар болгаш аңаа ажылдаар күрүне нотариустарының санын өстүрер, херек эмгелекчизиниң эргелекчизи дужаалды немээр.
3. Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы немешкен кижилерниң санын барымдаалап, күрүне нотариустарынга төлээр хөреңгини үзүп бээрин көөр.
4. Кожууннар чагыргаларының даргалары күрүнениң нотариус контораларынга ажылдаар бажыңнарны, эргежок чугула эт-херекселди бээр.
5. Тыва Республиканың Юстиция яамызы кадрларны шилип алыр, күрүне нотариустарын томуйлаар ажылдарны чорудар.

Ш. ООРЖАК.

Медээлер

ТЫВАНЫҢ ШКОЛАЧЫЛАРЫ — ФЕСТИВАЛЬДЫҢ ЛАУРЕАТТАРЫ

ВЛАДИВОСТОК. Тыва Республиканың школачыларының делегациязы Россия Федерациязының 20 девискээрлеринден барган. Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң «Хөглүглер болгаш тывынгырлар клубтарының» школалар командаларының фестивалының лауреады атты алган. Бүгү-россияның уруглар төвүнүң чагыргазы фестивальга киржир уругларны эки белеткээни дээш Тыва Республиканың Президентизинге болгаш Чазаанга байыр чедирген.

Чогаадыкчы кады ажылдажылга моон соңгаар-даа хөгжүүр дээрзинге идегеп тур бис деп байыр чедириишкининде айыткан.

Бүгү-россияның «Океан» деп уруглар төвүнүң эргелел начальниги А. А. Исаченконуң ындыг телеграммазы дүүн Тыва республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның адрезинге келген.

Солуннуң номчукчуларының өмүнээзинден бистиң уругларывыска байыр чедирбишаан, улам ыңайгы чедиишкиннерни оларга күзеп тур бис.

АМЕРИКАННАР МАГАДАП ХАНМААН...

«Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының алдарлыг артизи Александр Сүлдемович Тавакайның хамның ролюн күүсеткенин Американдан келген аалчылар безин магадап ханмаан, кайгамчык-ла талантылыг кижи» деп, Тыва Республиканың улустуң чогаалчызы, «Хамнар» ниитилелиниң президентизи М. Б. Кенин-Лопсан хоочун артист А. С. Тавакайның 70 харлаанынга тураскааткан хөгжүм-шии театрынга болган кежээге мындыг чылыг сөстерни чугаалаарга, чоң ынак артизинге бут кырынга туруп кээп байыр чедирген.

А. Тавакай артисти «Хайыраан ботта» хамның ролюн кончуг эки билир. «Аңаа чедир хамның ролюн ойнаан кижи чок» деп байыр чедирип туруп келген кижи бүрүзүнүң үнелелинде хөйле чажыттар барын эскербес арга чок. Ооң бир херечизи — артистиң уктуг-ызыгуур хам чораан, ынчангаш хоочун артистиң уруунуң уруу Оюмаа Хомушку кырганачазынга тураскаадып, «Өртемчейниң үүлези» деп шии тургускаш, сценага ол кежээ салган.

Улустуң ынак артизи Александр Сүлдемович Тавакайга тураскааткан кежээге ооң 30 чылдардан бээр сценага кады ойнап чораан эжи К. Н. Мунзук, өске салгалдарның төлээлери артист Д. Парыпмаа, эртемден З. К. Кыргыс, хөгжүм-шии театрының директорунуң оралакчызы С. Момбужай, республиканың карак чоктар ниитилелиниң даргазы А. Хертек болгаш өскелер-даа байыр чедирип, чылыг сөстерни сөглеп, өң-баазын чечектерни тудускан.

(Эштаң корр.)

ФЕРМАДА БАЙДАЛ

Фермада чаш бызааларның чаражын. Карактары оон-оорзак, кулактары хүлбүстүү дег, думчуктары шокар-шокар черлерлиг. Бо дээрге кажаазы чылыг, [illegible] эки, адаа кургаг дээрзиниң херечизи. Саанчылар хүнде бир инектен-не беш килограмм сүт саап ап турар. Бо фактыларымда Улуг-Хем кожуунның Түлүш Кечил-оол аттыг совхозта кыштаглаашкынның байдалы-дыр. Кыш ам-даа узун. Кыштың шылгалдазын шыдап эртерин малчыннарга күзедим.

Биче-оол МОҢГУЛ-ООЛ.

Солунга үнген материалга хамаарыштыр бодал

СОВХОЗТАР ӨРЕЛИГ

Сөөлгү үеде бистиң республиканың колхозтарының, совхозтарының хөй нуруузу миллион-миллион рульдың өре-ширээге кыстырып, орулга чок ажылдап, мал-маганы хүн бүрүнүң каража-когаралынга таваржып, улуг чидириглиг бооп, совхозтарның мал-маганы, кодан бүрүзү үстүрүнүң кес кырында келгенин кижи бүрүзү солун, сеткүүлден номчуп, көрүп турар болгай бис.

Совхозтарны саазын кырында ат-сывын өскертир адап, кооперативтер, эштелгелер кылдыр адап-даа турар болзувусса, оон кандыг-даа эки түңнел үнмейн турарын республиканың ынчаар тургустунган ажыл-агыйларның чижээнден көрүп болур бис. Совхозтар кес кырында, буурап дүжериниң кырында келген деп үстүнде бижидим. Ам кандыг угланыышкынныг ажылдаза экил деп бодалдар чайгаар-ла тургустунуп келир-дир. Ынчангаш Улуг-Хем кожууннуң «Күш-ажылдың хостуу» коллективтиг бүдүрүлгениң удуртукчузу Иргек Дадар-оол Нижегородск кирип, ол областа нептерээн эки дуржулганы көрүп, таныжып келген кижи-дир. Ынчангаш ол дуржулганы бодунуң коллективинге нептередип шенээр бодап турар. Ол дугайында «Улуг-Хем» солуннуң редакторy Алексей Бегзин-оолдуң «Хууда бодал» болгаш «Өнчү ээлиг болур ужурлуг» деп эгелиг материалдарындан номчуп болур.

Ону мен борта катаптап биживес мен. Нижегородск областың дуржулгазы-биле алырга, ийи арганы сүмелеп турар.

Бирээде, амгы совхозту тараткаш, кижи бүрүзү-биле катап керээ чаргаш, билдириишкини-биле совхоз кежигүнүнге хүлээп алыр, ол харысалгалыг болур ужурлуг. Ол керээге ат салгаш, бодунуң буруузу-биле совхоз кежигүнүнден үндүртүр болза, совхозтан кандыг-даа үлүг-хуу чок калыр дээни ол-дур. Бо таварылгада совхозтуң өнчүзү ниитиниң өнчүзү боор хевээр артар.

Ийиде, совхозтуң өнчүзүн хуужудар азы бо хүннерде совхоз бүдүрүлгезинде дорту-биле киржип турар кижилерге үлеп бериптер. Ында совхозтуң кол хөреңгизин ажык аукцион чуруму-биле хуужудары боор турар ышкажыл. Ону номчааш, бодап олурарга, совхозтуң өнчү-хөреңгизин, шынап-ла, үлежир деп айтырыг көдүрүп кээр чүве болза, бо аргашенелде таарымчалыг болгу дег-дир.

Бистиң «Ак-Туруг» совхозтуң ажылчыннары, малчыннары, механизаторлары ай-айы-биле ажылдап каан акша-шалыңын албайн турар, өре-ширээге дүжүп, ядаргай байдалда ажылдап турар чүве болганда, ооң ажылчыннары совхозту дүжүргеш, ажыл-агыйның өнчү-хөреңгизин үлүг-хуузу-биле үлеп берзиннер деп турары үндезинниг болбайн канчаар. Ам бо арга-хевирлерни ажыглаар чүве болза, бо совхозка ажыл-хожул чок кижи турбас хевирлиг. Мурнунда совхоз кежигүнү боор ат астып алган, орта ажылдаа кылбас, ажылдаан боор турар кижилер каңы көвей турган болгай. Ындыглар кажан пенсия алыр назыны чеде бергеш, кандыг-бир арга-хорга ажыглап, күш-ажыл стажын четче кылдыр санадып ап турар болгайлар.

Ам катап билдириишкин бижип, керээ чаргаш ажылдай бээр болза, мындыг чүве турбас ужурлуг, чүге дээрге кижилерниң күш-ажыл стажы үстү бээр дээш кызып ажылдаар апаар, харысалга база улгадыр болгай.

Амгы байдал-биле алырга, кайы-даа совхозтарда, кайда-даа — дыңнап, көрүп чорууурга, бот-харысалга деп чүве чок апарган чүве-дир бо, кижилер боттары билир апарган аан. (демократияга сылдап алгаш). Оларга харысалга-даа хүлээтпес, хемчег-даа албас апарган чүве-дир. Ооң уламындан, мал кадарган кижи дижик, чеже-даа малды оорладып, самчыгдап каарга, арган-доорган, кырган малдарга орнап-солуп кааптарга, хемчег-даа хүлээтпес апарганы чажыт эвес-ле болгай. Мындыг болурга мал бажы хорамчалыг боор турбайн канчаар, өске-даа адырларда ажылдап турарлар база дөмей-ле ындыг.

Дарга-бошка дээн чамдык кижилер база ажылым дээш негелде, харысалга чок, эреңгейлээр апарган, хүн, шак эрттирип, акша-шалың чооглап олурар апарган-дыр. Конторада олурар бухгалтерлер саны көвүдээн, оларны кызырар болза эки деп бодаар мен.

Шаанда биске колхоз, ооң соонда салбыр-даа турар шагда мал-маган-даа көвей, тараа-быдаа-даа шаң-сава сыңмас турар шагда безин бо Ак-Турругга улуг бухгалтер, ооң дузалакчызы, бир кассир турганын утпаан боор силер — 3-ле кижи аан. Ам чүү-даа чүве ховартап, эвээжеп, кызырлып келгенде ынча хөй бухгалтерлерниң херээ чүл, чүнү санап олурар улустар чүвел — пат кайгаар-дыр мен. Ап турар шалыңы база хөй боор-дур, аңаа көөрде малчыннарның, механизаторларның шалыңы харык чок эвээш болгай. Олар ай сайында база акша-шалыңын албайн турары билдингир.

Мынчап хоозурай бергенде, совхозка 3-тен хөй бухгалтер тударының херээ-даа чок ышкаш-тыр. Ооң орнунга ол хөй черге үнүп турар акшаны мал-маган ажаап, карактап турар кижилерге бээр болза чогумчалыг деп бодаар мен. Буруудатпайн көрүңер, бо бүгүнү совхозтуң администрациязы бир янзы өөренип көөр болза деп изиг күзелдиг кижи-дир мен.

Монгуш БАЗЫР-САДЫ.
Пенсионер.

АШТАН, СООКТАН КЫРЛЫП ТУРАР

Чөөн-Хемчик кожууннуң сүт-бараан фермаларында «Хайыракан» коллективтиг бүдүрүлгениң Дөргүн сүт-бараан фермазында ышкаш эң берге, нарын байдал чок. Чүл дээрге, ында мал чеми чок боол турарындан, соок, даш, одалга чок кажааларда турар улуг инектер-даа, молдургалар-даа ажаалда, хайгаарал чогундан өлүп турар.

Январь 1-ден эгелеп бо ферманың төрүүр 16 инектери чудап, доңуп өлген. Бызаа ажаакчызы Шет Куулардан 10, Чечек Ондардан 17, Валентина Саттан 19, каттышкаш 46 бызаа чудап өлген боол турар. Ол ышкаш Бора-Хөлде аныяк бода мал кодандан 40 баш молдургалар база-ла чудап өлген малдың санында кирип турар. Дүвүрээзинниг бо медээлер чүгле чоокку үениң байдалы-дыр, ыш эгезинден тура өлген малдың саны ында кирбейн турар. Дөргүн фермазында өлүр хүнүн манап турар инектер, бызаалар ам-даа хөй. Төрүүр четкен ийи инек арганындан боозун угбайн чыдыпкан. Оларның ам өлүрү арткан. Шак-ла ындыг арган, доңган инектер эңмежок.

Ферманың инек, бызаа кажааларының одалга системаларынга эрткен күзүн кандыг-даа септелге чорутпаан. Ынчангаш оларны ажылдатпайн барган. Даш кажааларны одаваска, оларның соогу даштыыртан-даа соок, малды өттүр хаарып кааптар. Бызаа, инек кажааларының иштп караңгы, өл-шык, соок. Өдек бар-даа болза, бызаалар адаанга чадыптарга, ол-шыктан доштаалы бээр болган. Ооң түңнелинде арган бызаалар өкпезинге дегдирип, ижин-шөйүндү аарыгларындан аарып өлүп турар.

Бир инектен саанчылар хүнде 2 литр сүттү саап алыр, оозун чүгле чаш бызааларга ижиртиринге-ле өй болуп турар. Саанчылар 1994 чылдың сентябрьдан эгелээш, ажыл төлевирин ап көрбээннер. Бо хүннерде оларга азырадыры-биле чудаан бызааларны үлеп берген. Кырып өлүрүп каарының орнунга саанчылар диргизир азырап аптар боор дээн идегел-биле бергени ол-дур ийин.

Фермада бөдүүн мал чеминиң курлавыры бичии бар. Ону инектерге өс эдип алыры-биле берип турар. Хөй эвес чарба база бар. Дус шуут чок. Күзүн бир машина дус тыптынып алгаш, ону ажыл-агыйның удуртукчулары «Тыва» совхозка бензинге орнапкан.

Ферманы эрткен чылдың октябрьдан эгелеп Роберт Ооржак хүлээп алган. Чаа кижи мал чеми белеткеп албаанынга буруузу чок-ла боор. **Ооң мурнунда турган ферма эргелекчизи Алдын-кыс Санаа-Байыровна Монгуш, зоотехник Артем Монгуш, бүдүрүлге директору Хүлер-оол Салчакович Дамба-Даржаа ферманың чаңгы, күскү үеде четчир санныг мал чемин белеткеп албазынга, септелге чорутпааныңга кол буруулуг кижилер бо. Оларның эреңгей, ажылдап билбес ажылының түңнелинде ажыл-агый кончуг улуг хемчээлдиг когаралга таваржып, инек кадарчылары, саанчылар чудап өлген малды төлээр ужурлуг апарган.**

Бо хүннерде ферманың мал эмчизи Зоя Ооржак, кожууннуң мал аарыглары-биле демисел чорудар станциязының эмчизи Уран Монгуш чудаан, арган инектерни, бызааларны эмнеп, фермада бар мал чеминиң шын чарыгдалын хынап турарлар. Ийи кыс кижи бо берге байдалды ам экижидип шыдавас.

Кожуун чагыргазы (Серен-Доржу Ондар), көдээ ажыл-агый эргелели (начальниги Сергей Ондар, кол зоотехниги Родион Сат) бо ферма мынчаар бергедеп келгижеге чедир, чүнү кылып, бодап, кандыг хемчеглер ап келгени билдинмес, ол дугайында дүвүревейн олурганы кайгамчык тывызык боол турар.

Ниитиниң малы чудап олуп турда, анаа олурар удуртукчуларны харысалгага онаап, шыңгыы айтырыг тургузуптар эрге-чагырга черлери чогу ол бе? Ол дээш материалдыг, моральдыг харысалганы ажыл-агыйның удуртукчузу, мал ажылының тускай эртемниглери чүктээр ужурлуг. Ажыл-агыйга чедиртинген экономиктиг когаралды буруулуг кижилерден төлеттирип, дедир эгидер талазы-биле ажылды чорудары чугула.

Каадыр-оол ТУВАК.
Чадаана хоорай.

РЕДАКЦИЯДАН: Кожуун чагыргазының бажыңындан үш-ле километр черде турар Дөргүн сүт-бараан фермазында эптежир, шыдажыр аргажок байдалды билип, көрүп тура-ла, кожууннуң чагыргазы, көдээ ажыл-агый эргелели өй-шаанда боттуг дузаламчы көргүспээни, дээштиг хемчеглер албайн келгени хөй-ниитиниң өнчүзүн, малын камгалаар ажылды багай боттандырып турарын херечилеп турар.

Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы тускай комиссияны тургускаш, ревизияны чорудуп, чедирген караҗаның түңүн чаа өртектер-биле тодараткаш, буруулуг кижилерге хамаарыштыр тускай түңнелдерин үндүрер болза эки.

ТР-ниң Чазаа бо онзагай болуушкунну бодунуң кичээнгейинге, хыналдазынга алыр боор дээрзинге бүзүрээр бис.

ТАВЫТЫ БРИГАДАЗЫНГА

Кадарчылар чыылгаш, үениң амгы байдалынга дүүштүр кожуунувуста байдалды, кадарчыларның амыдырал-чуртталгазының дугайында хөрек өйген бодалдарны тө каап, санал-сүме солуштувус. Хуралга «Мөген-Бүрен» совхозтуң экономизи биле улуг бухгалтер олуржуп, ажыл-агыйның экономиказын быжыглаар, берге байдалдан уштунар дизе, хөгжүлдениң кандыг оруун, уг-шиин шилип алза эки дээрзиниң дугайын сан-чурагайларга доктаап, ол бүгүнү акша-төгерик-биле холбап чугаалап бергени биске чедингир, солун болду.

№ 2 бригаданың малчыннары боттарының санал-оналын чугаалааннар. Аңгы кооператив болуп алза дээн ниити саналды деткип, бир эвес кооператив тургузуп алзывысса, ону удуртур ыңаныштыг, бүзүрелдиг эштерни аңаа адап, харын-даа сос кырынга томуйлап алган бис.

Хуралдың шиитпирин ажыл-агыйның техчөвүлелинче сайгарып көөр кылдыр киирдивис.

Алексей ЧЫЖЫР-ООЛ.
Мөңгүн-Тайга кожууну.

●Онза дүвүрээзинниң чагаазы болгаш корреспонденциязы

МАЛ ЧЕМНЕРИ ЧЕТЧИР-ДАА БОЛ...

Бо удаада чайын сиген-ширбиилин баш ажыр белеткээн «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң малчыннарын кезидивис. Тараа, сигенин долуга бүрүнү-биле казтырган «Иштии-Хем», «ҮТКА 25 чылы» совхозтарга деңнээрге, мал-маганы хүр кыштаглап турар ажыл-агый боор оң дижип, Шанчыг-Ужунда Максыр сугга хап четтивис. Аал иштп арбай шоңнаан, дээрбелээн өөнде хөлзеп турлар.

— Совхоз сес айда-ла далган үлээш, соксап каан. Таңды кожуунда оглум бир шоодай арбай эккеп берген, ону кылып турарывыс ол — деп, Мунзук Донгакович тайылбырлады.

— Кандыг кыштап ор, силер? — деп сонуургап айтырарывыска, — Багай, багай. Кыш эгезинден бээр алдан баш хорады. Ам-даа кошкактары бар. Күзүн-не күжү багай хураганнар чорду — деп, малчын харыылады.

— Дарга-бошкаларыңар келди бе?

— Чок, чок ийин. Чүгле отчет үезинде келгилээр...

Чадагай кажааларының иштин сиген-ширбиил долган, чамдык сараттарның кыры харлыг хевээр, малчын ынча дээрге ыттаар чүве кижи тыппас чорду. Алды-чеди баш аарып өлген дээн болза, кайын-на аңгадай бээр деп. Арат азы хуу кижиниң бир кодан хою барык чок болганы ол-дур. Чүгле январь, февраль айларда безин чээрби беш башты оскунган. Оларны шинчилеп көөрге, колдуунда өкпезинге дегдиргеш, хоочураан байдалдыг дээрзин малчын чугаалап орар чорду. Чайгы, күскү үелерде, чаъс-чайык, доңаттарда чаш малды ажык дээр адаанга тудуп турда ынчап баарын канчап эскербээн малчын боор?!

Хараганда Сыпый-оол Түлүш оглу Буяннарга баарывыска, сергек-омак уткуп алды.

— Коданга кошкак чүвелер турбайн канчаар. Бис ындыгларны күзүн-не эътче киирипкен бис. Совхоз чээрби башты бензин дээш чарыгдады. Оларны санавазка, каражы чок кыштап чыдарывыс бо — деп, Сыпый-оол чугаалаарга, ам кээп чүгээртенип келдивис.

Буяннарның кожазында Валерий, Шаңнаан-оол алышкыларның кыштаа бар. Олар октябрь айда ийи чүс баш хойлуг турган. Ам чедени ооладапкан болза-даа, үзе тура чээрби башты камгалап алган. Аңаа немей кажаазының доразында өлген хойларның ижиннери дартайгылай берген чыткылаар. Чамдыктарының дүгү чулдунуп турар. Чыдый берген. Даштын чыткылаарын ыттар чиген. Ээ-харысалга чок деп чүве ол-дур. Оода соол кагза. Эъдин Кызылда сөөк далганы кылыр комбинатка-даа дужааза база-ла акша болгай.

Ол аалдың ээлери аныяк оолдар мырыңай чаа кадарчылап эгелээн улус болду. Барган хүнүвүсте кайызы-даа чок. Торгалыгже хуралдай берген. Сакманчы угбайы Данзырын Биче-ооловна Доржу, хеймер кызы Алена суглар аал ээлээн.

Совхозтуң специалистери ол кыштагның кажаа-хоразының иштинче кирип көрбээни илдең деп болур. Чаа төрүттүнген хураганнарны караңгы кажаа иштинде суп каан. Оларга чарба-сула, сиген-ширбиниш-даа каап бербээн. Ынчаар ажаап турда, өлүп турбайн канчаар. Сураглыг малчыннар Самданнарга кээривиске, байдал база эки эвес болду.

— Хакас Республикадан садып эккелген хойлар чүве. Чиңге-нарын дүктүг, сөөккүр улуг боорга амырап хүлээп алган улус бис. Улуг боттары, хураганнары өлүп туруп бээрге, таан кончуг-дур — деп, Фаина Донгаковна чугаалаарга, — Бистиң даргаларывыстың-даа чогенчиин. Өске черден хой садып ап тургаш, оларның күжүн шинчилеп көөр турган. Тос айда арган турган. Мал кажан эът туттунарыл? Оларны ажаар, чемгерер дээш хүнзедир пат туруптар чүве-дир — деп өөнүң ээзинге Кара-оол улашты.

— Мындаа чаа кол зоотехник Сергей Базыр-оолович Монгуш бистиинге чорду. Эмискиктеп азырап турар хураганнарымны көргеш, дыка мактаар кижи болду. Эртен доораан сүт бадырыптар мен дээш, сураг барды. Үш хонук сүт ишпээн чаш чүвелерниң чээрби ажыы бүрлүп кагды. Ыглап турган чоор мен. Совхозтан инектен берип көрүңер деп дилеп чадаштым. Даштын өске кодан-биле ийи саар инектиг турган болзувусса, дыка-ла эки болур ийик. Ам озалдап, орайтап кээп турар сүттүң кандыызы-даа бар. Ирик-даа боор-дур. Инектерим сагдырып турган болза, совхозка кайын чанны бээр ийик бис — деп, Фаина немеди.

Аажок арган хойларга күзүн кошкар база сала каапкан. Ам өлүп турар хойлар колдуунда боос боор турар. Сектерни Шагаан-Арыгда лабораторияга шинчилеп көөрге, доорзындан аарыг чок болган. Арып, чудап өлген. Ам ол коданда 390 хойнуң чүгле 300 хирези артып калган дээрге, доорзында кижиниң бажы аарыыр чыгы чорду. Ортумак өртек-биле санаарга, чеди миллион ийи чүс муң руль каража чедирттинген. Өлген хураганнарны оларга немептерге, сан-чурагай он миллион чоокшулай бээр.

Малчыннар-ла билзин дээш хайгаарал чок салыптарга ындыг боор-дур. Көрген коданнарывыс хойларын тургузу азырап турар. Баскан ыяштың бажы шавылаар. Ийи-үш чүс баш шээр малды тургуза азыраары дыка берге. Ыяап-ла чер-оът-карар болза эки. Калбак-Чыраа, Чааты унунда сигенин кеспейн барган шөлдер мырыңай эңмежок чорду. Чүм хар чагза-даа, узун сигеннерниң баштары салгынга сагланайнчып турар. Ол черлерниң харын далбыйлап, оода дөрт дуюглуг малының эъди-кежи саизырзаар кылдыр одарлаткан болза кандыг дээр!

Фаина, Кара-оол сугларның кажааларында сигени эвээжээн-даа бол, мырыңай чанында ийи улуг сараат бүдүн хевээр. Дус, сула, чарба, витаминниг сиген далганын шоодайларда уруп каан чыткылаар. Соңгаартан эккелген хойларны изиг күзүн-не оларның-биле чемгерип эгелээн болза, ындыг улуг каражага дүшпес-даа турганнар. Ам кээп, өлүп чыткан хойга шоколад-даа бээрге, дуза болбазы билдингир.

Совхозтуң тускай эртемниглери-даа, малчыннар боттары-даа Саян артындан келген хойларны ажаарын, чемгерерин херекке албайн барганнар. Тываның кадыг-дошкун агаар-бойдузунга база чаңчыктырар турган. Тус черниң малы-биле канчап-даа деңнежир аргазы чок. Чижээ, Самданнарның эрткен чылгы коданының чанында Зинаида Быштак-оол кадарып орар. 270 баш хою дөгере оолдапкан. Төрүүр чүс башка онаашгыр сезен хураганы онча-менди өстүрүп алырынга улуг бүзүрелдиг кижи чорду.

Мал азыралының технологиязын хажыдарга чүге чедирип каарын карзавыс-биле көргенивис ол. Барган коданнарывыста эргежок чугула мал чемнери төктүп-чайлып чыдырда, хүнде чиир рацион тургустунмаан. Ол чемнерни шупту малга чедиштирип турганы база билдинмес. Сүстүнүп чыдар чем аргазынга тура-ла, чудап өлүп турарга канчап-даа таарышпас дээрзи билдингир. Бо хевээр маажым орар болза, мал бажы канчап өзерил?

Мурнувуста бораң час. Малдың ажаалда, чемгерилгезин улам күштелдирер үе келген. Ынчангаш бүгү аргаларны ажыглап, курлавырларның дөгерезин малчын коданнарже үндүрери чугула апарган.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.
«Шынның» тускай корреспондентизи.

ЧАГААЛАР
Номчукчулар саналдап, сүмелеп, шүгүмчүлеп тур

Чылдар болгаш кижилер

ДАЙЫН ОГУН ЭДИЛЕВИШААН

Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи Василий Максимович Иващенко — Бай-Хаак суурга төрүттүнген, бо хүннерде ында чурттап олурар. Ийиги бөлүктүң инвалиди. Хоочуннуң амыдыралга эрткен оруун төөгүүр болза, солун болгаш узун-даа. 78 харлыг болза-даа, адак-бышкаа чиик. Чааскаан чурттап олурар-даа болза, ногаа аймаан, картофель, кат-чимисти өстүрүп ап олурар.

Ооң допчу-намдарындан чамдык чүүлдерин кыска-даа болза, маңаа чугаалап көрейн. Василий Максимович 1930-33 чылдарда Элегес кү[illegible]экономунга авазы-биле кады хаван ажаап ажылдап эгелээн. А 1934 чылда Кызылга типографияга ажылдап кирген. Сөөлзүредир, 1967 чылдан эге-... эрттирген.

1942 чылдың декабрь айда кадыг-берге бир тулчуушкун үезинде үттүг-чарынче балыглаткаш, госпитальга эмнедип чыткаш, оон сегип үнгеш, улаштыр-ла база дайылдажып кирипкен. Оон соонда, дайынның сөөлгү чылдарын да дивизияның кежүп чоруур шериг солунунуң типографиязынга өрүкчүлеп турган.

Дайын төнген соолунде Тываже катап ээп кээп, типографияга ажылын уламчылап, өрүкчүлеп ажылдап турган болгаш аңаа 1951 чылга чедир ажылдаан.

Оон соонда, партияның ийи чылдыг совпартшколазын доосаш, Бии-Хем, Таңды кожууннарга партия ажылынга ажылдап чораан.

● **Типографиядан ол дайынче аъттанган.**

● **Тулчуушкуннуң сөөлгү чылдарында дивизияның шериг солунунуң типографиязынга өрүкчүлеп турган**

Ол аңаа өрүкчүлеп эгелээн болгаш өрүкчүнүң мергежилин сөөлзүредир кончуг эки шиңгээдип алган. Аңаа ажылдап турган үезин ол ам мынчаар сактып чугаалаар:

— Ол бүдүрүлге черинге өөрүм Чемков, Рачковский олар-биле кады ажылдап турдум. Ынчан бүдүрүлгениң профэвилел комитединиң даргазынга ажылдап турган үем база бар. Культура-массалыг ажылдар дээш дыка идепкейлиг турган бис ийин, концерттерни үргүлчү организастап турдувус. Идепкейивис-даа аажок турган.

Канчаар ажылдап турганын кончуг солун кылдыр хөөрээр кижи, дыңнап олурарга дыка солун.

Типографияга ажылдап турган эштери-биле Василий Иващенко шеригже чорупкан. Ополченнер курузуп эрткеш, дайынга киржип эгелээннер. В. М. Иващенко баштай чадаг шеригге, ооң соонда, танк кезээнге дайылдажып чоруп турган. Ол Балтика болгаш Ленинград чоогунуң фронтузунга дайынның кадыг-берге чылдарын лааш, пенсияже үнгүжеге чедир, Бай-Хаактың орук-ыяш ажыл-агый черлеринге ажылдап келген.

Дайын үезинде балыглаткан үттүг-чарны эрткен чылдан эгелеп, бодун сагындырып, ыстап аарып чоруур апарган. Рентгенге тырттырып көөрге, дайзынның автоматының огу ында хевээр артып калган болган. Чеже чыл аңаа кадагалаттынып чораан-дыр!?

Эмчилер кескеш, окту ап кааптар деп сүмелээрге ол: «Бежен ажыг чылдар иштинде канчап эдилеп келген деп мен, ам назы-хар база улгаткан, ону ужулдуруп-даа канчаар деп, дайынның изи, сагындырыы боор ол хевээр артар ыйнаан» деп харыылааш, ол ынавайн барган.

«Дайынчы алдар дээш» база «Эрес-дидим чоруук дээш» медальдарның эдилекчизи Василий Максимович Иващенкога Тиилелгениң 50 чылын таварыштыр экини, колла чүве — быжыг кадыкшылды күзедивис.

ДАВАА ОЮН.
Күш-ажылдың хоочуну.

САГЫШ-СЕТКИЛДИҢ ИЛЕРЕЛИ

САНАЛДАР, БОДАЛДАР, ЭСКЕРИГЛЕР

БАШКЫМ, ӨҢНҮҮМ, БОЛЧУКЧУМ

Эң-не баштайгы бижик өөренген «Үжүглелим» — «Шын» чүве. Бодап орарымга, 5-6 харлыымдан эгелеп-ле «Шын» солунну номчуй берген кижи боор мен. Ачам солун номчуп орар. Артындан харап турар мен. Бир үжүктү көөрүмге, инек бажынга дөмейи кончуг:

— «Бо инек бажы» чүү деп үжүгүл, ачай — деп айтырар мен.

«Аа оо бе? Ыткыр Д деп үжүк-түр, оглум» дээр. «А бо маска бе?» деп удур айтырар мен. «А, оозун дүлей Т дээр.. Че, оон-даа ыңай» деп тайылбырлаар.

Ф-ны көөрүмге ыыктын даячып алган кижи-даа ышкаш, Х-ны көөрүмге шавыштыр каап каан дүк кагар саваш сагыжымга кирер чүве. Ынчалдыр-ла [illegible] баштай үжүктерниң парламалын өө[illegible] эгелээн мен. Бир-ле дугаар «Шын» солундан арай боорда үжүглеп оргаш номчаан чүүлүм безин уттундурбаан. Та чүү байырлал турган чүве ыйнаан ол, аңаа тураскааткан Кызылга хүреш маргылдаазы болганынын дугайында кыска медээ чүве ийин «Эш Беген-Хуурак шүүлген» дээн одуругларны-ла кончуг таптыг сактып алган мен.

А үжүктерниң бижимелин 19?6 чылда школага келгиже-ле бижип-даа, номчуп-даа билбес турдум. Парламал үжүктерлиг солуннар, номнар номчуп турумда, хала чок мен.

Ынчалдыр-ла бөгүн назынымда «Шын» солунну номчуп келдим. Улгадып, барык-ла ашак болуп келгеш, солунче ийи-чаңгыс чүүлдерни бижиптер болу бергенимден бээр ам чээрби-даа чыл ашкан боор. 5-6 хире шүлүк, янзы-бүрү темаларга 20-30 хире материал парлатчык иргин мен бе?

Ажылчын, көдээ доктаамал бижикчи болур деп сорулгадаа салбайн чордум. Анаа-ла чамдык үелерде бодумнуң болгаш өске-даа чоннуң ажыл, амыдыралывыска хамаарышкан чөрүлдээлиг байдалдар тургустунуп келгилээр, а ону суму, кожуун иштинге шиитпирлеп шыдавайн, чүвениң чөвүн, шынын тып чадап кааш, солунче шүгүмчүлелдиг материалды арга-жоктуң кырындан бижиир апаар сен. Азы бөгүн Тывага ыяап-ла чарлап дыңнатпас болза хоржок ышкаш сагындырып келир эки өөрүшкүлүг болуушкуннарны, шылгараңгай эки кижилер дугайында бижиксей бээр мен. Оон ыңай, мен бодум хуумда бодаарымга, улуг-даа, аныяк-даа улуска өөредиглиг, солун болгу дег, каттырынчыг, муңгаранчыг-даа чүүлдерни бодумнуң хууда амыдыралымдан сактып бижий бергилээрдир мен.

Сөөлгү үеде ёзулуг-ла өзээнче кирир сөглеп шүгүмчүлээн, чидиг материалдар кайы-даа солунга үнгүлээрдир. Ортан ажыктыг түңнелдер (таан-даа каяа-ла шуптуу хилис барып турар чүве деп) үнүп-ле турар чүве ыйнаан, чамдык черлерде аан.

А бистиң бо Мөңгүн-Тайга кожууннуң амыдыралынга хамаарышкан элээн хөй шүгүмчүлелдиг материалдар эрткен 1994 чылда «Шын» солунга үнгүледи. Түңнел чок ийин. Удурланган-даа чүве чок. «Ужурлуг, чөптүг» деп чөпшээреп хүлээп алгаш, четпестерни эдер дээш ап чоруткан хемчеглер-даа кижи көрбес, дыңнавас чүвел. Са[illegible]ла, шүгүмчүлеткеннерге бо бөгүн изиг-даа, соок-даа эвес, хаайынга, дүжүнге-даа какпаан ышкаш сагындырар. Ынчангаш болганда, 1995 чылдың январь 13-те үнген № 7 «Шын» солунда Бай-Тайгадан Каң-оол Хүргүл-оолдуң бижээни «Рубриканы уламчылаза» деп эгелиг чүүлүн ёзулуг-ла чүүлдүг санал-дыр деп деткиир-дир мен. Шаанда «Шын» солунга шүгүмчүлелдиг материалдарның түңнелин чырыдып турган «Парлаттынган материалдарның изи-биле» деп рубриканы катап диргизип уламчылаза деп турар кижи.

Үстүнде «Шын» — бөлчүкчүм дидим але. Ынчангаш ону бадыткаары-биле хууда амыдыралымдан ийи чижек-биле чагаам доозайн.

5-6 чыл мурнунда «Мөген-Бүрен» совхоз орай төрээн хураганнар дээш шуптузу ара каткылап калган аарыг хураганнар үзүп бээрге, баштайгы соокта-ла өлүп эгелээн. А даргаларым орай төрээн чайланды биле ара кадып калган аарыг дөтпелерни ылгап билбес боорга, «Шындан» ынчан дуза дилээн мен. Дуза дораан келген. Оон харын республикадан комиссия келгеш, хамык чүвениң ужурун тып айлады.

«Шын» эвес болза «харылалга чок», «ч[illegible]лгаа», «олутпайымдан» эгелеп коптарткаш, та чеже өре-ширеге дүжер турдум ыйнаан...

Ийиги таварылга, оон бээр ам 10-даа чыл орайчок ашты. Ак-Чыраажы совхозунуң механизастаттынган сиген бригадазын удуртуру-биле мени олче чоруткан. «Бүгү херектиг техника, артык кезектер шупту четчир, тракторга кожар дырбааш безин 4 деп» хөөрээн даргам болгай. Барган кайда боор, 4 хамаанчок, бир чаңгыс бөрбак дырбаажы үрелик. Сандаргай бригада болду. Ам канчаар көрүп орар эвес. Кожаларга хөй өзеп берип, «шил салып», хол-биле кезип тургаш, шефчилер күжү-биле арай боорда кыш дүжүп орда, планны мөлдүк-калдык күүсеткен бис.

Ол-ла чаданып турунда, «Ажыл организастап билбес, негелде чок» — дээш, оон-даа өске хөй, чеме-хала мени үглеп чайлаап чүве. Бо бөгүнүң база-ла «Шынга» бижиириимге, ам харын соксаан. Оон соонда «ак-кара» ажар кижи чок. Шын шын-на болгай, ол кажан-даа күштүг.

Ээ-та чүү дээр, «Шын» мени бакка сукпаан эвеспе. «Шынны» чагытпайн барганым ындыг чыл сагыымайн-дыр мен.

«ПАРЛАТТЫНГАН МАТЕРИАЛДАРНЫҢ ИЗИ-БИЛЕ» деп рубриканы уламчылаарын күзедим.

Херлин ХЕРТЕК.
Мөңгүн-Тайга кожуун
Кызыл-Хая суур.

Чүгүрүктер дугайында

МУҢ САНДАН ЯДАРААР, ЧАҢГЫС САНДАН БАЙЫЫР

Шаг-шаандан бээр тыва улустуң хөлгези — аът болган. Тыва тоолдарда безин кандыг ийик, кандыг-бир маадыр ыяап-ла аъды-биле тиилгелгени чедип алыр.

Аъттың ажыы аажок улуг дээрзин тыва кижи бүрүзү, ылаңгыя тес-хемчилер эки билирлер. Бо талазы-биле хөй тайылбыр кылган херээ чок болгу дег.

Бичиимден билир мен, бежен-алдан чылдарда Деспең суурга тускай чылгыны — мунар аъттарны аңгылап каап турду. Ол аъттар-биле хойжу бригадаларның бригадирлери, салбыр эргелекчилери, мал эмчилери, көдээ ажыл-агыйның тускай эртемниглери чорук кылып, аалдар кезип, ажылын бүдүрер турдулар. Хуу-даа кижилерге кандыг чоруктар турбас дээр.

Ол мунуш аъттарын Чамзырай Шагжы кадарып, ажаап турду. Херегээн кижизинге аъттты экеп бээр (амгы бо берге үеде хөлезилеп-даа болгай-ла).

Чамзырай Шагжының сыдымнары-ла дендии чылгычы ийин. Октаан сыдымы чүглүг-биле дөмей, чүгле сыг кынныр. Ол Оруку хемни кежип чыткан дезиг аътты ийи сыдымны улааш, хыл мойнунче киир каггаш, катап дедир төрепчилеп кежирип кээр турган дижир. Ёзулуг-ла эрниң эрези, оолдуң омаа ол-дур деп санаар мен.

Эзир ышкаш эрес аътты мунуптарга кандыг ийик, кижиниң сагыш-сеткили-биле аъттың чоруу чаңгыс аай апаар, кайгамчык-ла. Ынчангаш сырын удур сыгыртып, хат удур каргыраалап, эрес-соруун чалгын кылган эзир дег экер эрлерге чоргаарланыр мен.

Оъкарып, суггарып чорааш, аът-биле чорук кылырга бүдүнгүр-ле. Далаш чокка хонуп, дүжүп чорааш, чоруун чогудуп алыр, ылаңгыя малчыннар аалдары кезиир көдээ ажыл-агыйның тускай эртемниглеринге кедергей-ле тааржыр. Бо берге үеде чарыгдаар бензин, кывар-чаар материал дээр эвес аан.

Ам кандыг-дыр? Чаңгыс борбак мал эмчизи азы бригадир-даа дижик, бүдүн чүък машиназын мундуруп алган дүвү-далаш, буу-хаа каңгыраткан-киңгиреткен чорууруп караам-биле көөрле-дир мен. Ынчангаш совхозтар, ажыл-агыйлар ядарап турар дизе, частырыг болбас болгу дег. Экономиктиг камналга кайыл? Муң сандан ядараар, чаңгыс сандан байыыр деп чүве ол эвес деп бе?

Аътка хамаарылгавыс ам кандыгыл?! Дорту-биле чугаалаарга, машина-техника көвүдээни-биле аъттың ажыын тоовастаан бис. Ажыын көөр хамаанчок, чылгы мал хүнден хүнче ховартап турары хомуданчыг. Чылгы малды өстүрер болза, ээди ээтсиг, сүдүн хымыс кылырга амданныг, харын-даа кайгамчык эм ол-дур.

Амгы үеде аът чарыжы бисте аскап турар. Чүглүг куш дег чүгүрүк аъттарның чарыжын наадым-байырлал үезинде доктаамал организастаза деп саналдыг мен.

Чүгүрүк аъттыг кижиниң адын безин «Чүгүрүк-Аъттыг» дижи бээр чорду. Ол база хүндүткел-дир, чоргааралдыр.

Алдыы Өңгеш-Хемниң бажында Аът-Бажы-Азар деп чер бар. Ында аъттың бажын, кежин сыыргактары-биле тудуштур солгаш, кончуг чоон дыттың будуунда арта каап каан. Ол ында демирлендир хеңмелени берген тураскаал боор турбушаан. Тыва кижи аъдынга ол хире хумагалыг чорааның херечилеп турар. Бодавыже, чүглүг куш дег чүгүрүк турган болбайн аан. Ол аът бажы та чеже үе иштинде — он-он чылда туруп келген.

Мен билип кээримге-ле турган, ам-даа бар. Ачам ашак безин ону мен билип кээримге-ле турган дээр чоржук, ам-даа тураскаал боор турбушаан.

Оон ыңай ажыл аъттарын суурларга тускайлап кадаргаш, чонга хөлезилеп мундурза кандыг деп? Чүге дизе, бир чүүлүнде, бо берге рынок үезинде оон орулга киирип ап болбас деп бе? Ийи чүүлүнде, амгы аныяк өскен аът мунуп билбес боор-дур. Оон-на чылдагаанындан мал ажылынче үнер аныяктар эвээжээн.

Үште, машина-техника бар-даа болза, кывар-чаар чүүлдер өртээ тулдур өзүп турар үеде, ажыл-агыйларга улуг дыка каражы болбас болгу дег, аъттың ажыын көөрге аан. Беден саггаш, хымыстан кылып сатса. Орулга-дыр ол. Ижин-баарны арыглаар эм-дир.

Ынчангаш «чүген суглуун кыңгыраткан чүгүрүктер чүге читкен?» деп мээң бо айтырыымга улажып, ушкажы бээрлер бар боор деп идегеп артым.

Өөлет ЧИҢМИТ.

ТАЙГАМ, ИВИМ-НЕ ДЭЭР ЭРЛЕР ИЙИН

Кожууннуң ивижилер болгаш аңчылар фестивалы болур дээн черге чеде бердим. Хем кыдыында бичежек оюк шөлчүгеш. Брезент шывыглыг чадырлар белеткээн. Кижи-ле эндерик. Иви-чары куу-ла чүве. Ивижи кырган ийи өңнүүм бо-ла турлар эвеспе. Кайызын кайы дээр: бүрүшкек-ле чүвелер, халагар, бүшкүк ашактар, сактырымга, бир янзы «аянзырап», чолдаяза бергилээн дег. Ол чүм боор, оларда аян-уян кайда боорул аан! Шыны херек, кээргенчиглерин!

Шоодурай Хунан-оол — 67, өскези — Кылбыжа Ак — 64 харлыг. Назылап дөгүзе-даа, оларның ам-даа эки көөр, ылгап көөр эрес карактары мени дораан-на «шарый шаап» алды-ла.

— Хаа, Алексейни, чурт-тайга, ивилиг аал кезээн чоруур эрни! Экии! Көр даан, мен-даа чаагай мен чоң. Сен база-ла ыйнаан? — дээш, Шоодурай хүлүмзүрүүрге, арны улам бырышкак апарды.

— «Кыраан» деп че? Хей чүве-дир! Иви кижини кырытпас боор чүве ыйнаан! —

Ыраккы Тожуда

Кылбыжаның кызылзымаар улуг карактары мени кезе көрдү.

Оларымның омак-сергээн көөрүмге, шынап-ла, кыраанынга чалынмастар. Кайызы-даа тайгам-на дээр, ивим-не дээр эрлер ийин. Оларның эки ажыл-ижиниң дугайын үрден бээр дыңнап келген мен. Кылбыжа колхоз, совхоз ивизинге 35 чыл бараан болган. Бо берге ажылга изин бастырып, үттеп-сурган кээн оглу-биле кады Маамыяң деп черде чүс ажыг ивини онча-менди кадарып турар. Шоодурай бо ынак ажылынга 24 чыл кызымак ажылдаан. Салгалы болган оолдары — Вадим, Константин-биле ам Үүзү-Бажында тайгаларда 280 ивини малдап турар. Константин эрткен чылын төрүүр чүс мындыга онзаштыр 75 анайны камгалап алгаш кожуунга мурнакчы аныяк ивижи деп мактады берген. Ийи хоочуннарым бо аразында хөй-хөй анай камгалап ап, хөй баш малды менди чыл ажырып келген.

Бодап чоруурга мындыг боор-дур: ылаңгыя ызыгуурундан-на иви малдыг чораан, аңаа хөй чыл ажылдаан дуржулгалыг хоочун ивижилер эвес болза, шынап-ла, черниң чери кадыр-берт ырак тайга-сынга бо малды кадарарынга аныяктар чугаажок бергедеп үнер. Ынчангаш улуг назылыг кижи — кажар баштың черле херек. Шоодурай, Кылбыжа — ындыг төлептиг баштыңнар. Үндезин тожу ивижилер.

Бо кырганнар тайгазындан кожуун төвүнге чедир анаа-ла орук баштап келбээннер. Фестиваль баар улузун чарышка салыр иви-чарызын чыып белеткээш, боттары база киржир дээш келгеннер.

— Чадыр иштинге чүү бар болур ийик, хиревис-биле салып, деридивис-ле, чон эш-өөр! Кирип моорлаңар, сонуургаңар харын! — деп, Шоодурай чарлап алгырган тур. Хөй кижи ынаар шуушту.

«Май 1» совхозтуң мурнундан чадырны Шоодурай баштап белеткээн. Маргылдаага өө ийиги черни алды. Бир эвес олар «Тоора-Хем» совхозу дег, майгын эккелгеш, дерип көргүскен болза, ол совхозту Шоодурайлар ажа берип болур турган ийик. Шынында, өөнде аякшынаандан, азар илчирбелиг эрги пажындан эгелээш, алгы-кештен бүткен чүүл-бүрү барба-савазы, кирген чонуң ивилиг чоннуң чаңчылы-биле эптиг-ээлдек шайладыр шайы, ээди, иви сүдү болгаш быштаанга чедир арбын-на көскү болган болдур ийин. Кыжын черниң черинге дүрген өг белеткеп тургузары ындыг амыр бе? Чарышка салган чарылары үшкү черни алды.

Шаңнал-макталга четкен пенсионер кырганнарга бо солун фестиваль база улуг өөрүшкү болган.

Алексей НУГУУРАК.
Тожу кожууну.

ХООЧУННАР ДУГАЙЫНДА ХООЙЛУНУ НОМЧААШ...

Россия Федерациязының парламентизи 1994 чылдың декабрь 16-да «Хоочуннар дугайында» Хоойлуну хүлээп алган. Хоойлуну Россияда үнүп турар солуннар болгаш «Тувинская правда» долузу-биле боттарының арыннарынга парлааш, чырыкче үндүрген. Ону бо берге рынок үезинде хоочуннарның социал камгалалын моон соңгаар улам күштелдирериинче угландырган. Хоойлу үш эгелиг болгаш 29 чүүлден тургустунган.

Хоойлунуң бирги чүүлүнде хоочуннарның ада-чуртун камгалаарынга шылгараңгай ачы-хавыязы база шериг албанын эрттирериңге, үр үеде болгаш шылгараңгай күш-ажылы дээш категорияларны тодарадып илереткени онза.

Хоочуннар дугайында хоойлунуң эргежок чугулазын билип, хоочуннар ону кончуг манап, ол дугайында чугаалалга-даа кодуруп турган. Эң ылаңгыя Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери, дайын инвалидтери, күш-ажылдың хоочуннары ону манап турган.

Кажан ССРЭ буступ дүшкениниң соонда, Россия Федерациязының девискээрлеринге хоочуннарга чиигелделерни чедирериңге улуг четпестер тыптып келген. Чүге дизе чиигелделерни тус-тус черлер боттарының хөреңгизинден үндүрзүн дээн. Девискээрлер аразынга акша-хөреңги чогундан дайын киржикчилеринге, инвалидтерге мурнунда көрдүнген чиигелделерге деңдески эвес чорук тургустунган. Хөреңгилиг девискээрлер ССРЭ-ниң Чазааның үндүрген хоойлуларын күүседип турган. Хөреңги чок черлер Федерация бюджединче көрүп, янзы-бүрү дуза дилеп, аргазын тып чиигелдени шыдаар шаа-биле көргүзүп турган. Кажан акша-хөреңги бергедей бээрге, ССРЭ дүжерге, ол хоойлулар ажылдавайн барган. Дайынның киржикчилери, инвалидтер чылдан чылче кырып назылап турда, оларга социал камгалалды бүгү талалыг чорудар тускай чаңгыс аай хоойлуну Россияга ажылдап кылыры чайгаар негеттинип келген.

Чырыкче чаа үнген хоойлуда күш-ажылдың хоочуннарын тодарадып айытканы чөптүг. Хоойлу ёзугаар кымнарны күш-ажылдың хоочуннары деп адаарыл — деп айтырыг чайгаар-ла тургустунуп келир. Күш-ажылдың хоочуннарынга ССРЭ-ниң база Россия Федерациязының орденнери болгаш медальдары-биле шаңнатканнарны база хүндүлүг ат тывысканнарны, ол ышкаш ажылдап турар ажылдарының талазы-биле күш-ажылдың тергиини деп демдек-биле шаңнаткан пенсияже үнер күш-ажыл стажтыгларны хамаарыштырар. Оларга «Күш-ажылдың хоочуну» деп атты тыпсыр. Ооң саавыр-дүрүмүн Россияның Президентизи белеткээр.

Борта күш-ажылдың хоочуннарының социал камгалалынга доктааза черле артык эвес боор.

Күш-ажылдың хоочуннары пенсияже үнгенде пенсияже үнер мурнунда ажылдап чораан чериниң кежигүнү болуп артар. Оларның чурттаалга байдалын экижидер эргелери, социал-культура черлерин ажыглаар эргелери артар. Албан черлериниң, организацияларның, бүдүрүлгелерниң хуужудулга, акциялажылдылгазынга киржир эргелиг. Пенсияже үнген хоочуннарга мурнунда эмнедип турган поликлиника, эмнелге черлеринге турарын, оларга халас эмчи дузаламчызын чедирерин быжыглаан.

Хууда бодал

Пенсия алыр назы-хары четкенде диштеринге протезтерни болгаш ооң септелгезин халас кылып бээрин чурттап турар чериниң аайы-биле эмнелге черлеринге дааскан.

Чыл бүрү алыр ээлчеглиг шөлээзин оларга таарымчалыг үеде бээр база бир ай иштинде шалың албайн, дыштанып ап болур.

Хоорайның улус сөөртүр транспорттарынга чурттап турар чери хамаан чокка халас чорууруп тургускан.

Хоорайлар кыдыынга чоруур демир-орук болгаш суг-биле чоруур транспортту ажыглаарынга 50 хуу чиигелдени доктааткан.

Чурттаалга шөлдерин ажыглааны дээш 50 хуу чиигелде база көрдүнген.

Коммуналдыг дуза чедиргениң өртек хемчээлин төлээрде, (суг хандырылгазы, газ, электроэнергия, чылыг энергия) көрдүнген норма-чижекке дүүштүр, ол ышкаш радио, телефон ажыглап турары дээш төлээр хөлезини 50 хуу чиигелделиг.

Төп одалга чок чурттаалга бажыңнарында хоочуннарга одаар чүүлдү садып база эккеп бээринге, ону садып алырынга чиигелде база хамааржыр.

Күш-ажылдың хоочуннарынга оларның ачы-хавыязы дээш немелде хемчеглерни тургузуп алырының эргелерин тус чер органнарынга, албан черлеринге, организацияларга берген.

Россия Федерациязының бактаап турар черлерниң күрүне эрге-чагыргалары хоочуннарга боттарының бюджединде хөреңгизинден акша-төгерикти ажыглап тургаш, чамдык чиигелделерни тургузуп болуру көрдүнген.

Чаа хоойлу хүлээп алдынганы-биле холбашты, тус-тус чер органнарының болгаш чоннуң социал камгалал органнарының ажылы кончуг улгаткан. Хууда бодалым-биле алырга, үстүнде органнар кыска үениң иштинде хоойлуда көрдүнген эргелерни болгаш чиигелделерни, дайын киржикчилерин, инвалидтерни санаваска, күш-ажылдың хоочуннарынга чеже кижи хамааржырын тодарадыры чугула. Республиканың Дээди Хуралы, Чазак чери-биле хоочуннар хоойлузунга хамаарыштыр чамдык немелделерни кылыры чугула деп бодаар мен.

Чүге дизе хоойлунуң 7 ги чүүлүнде Россия Федерациязында бактаап турар черлерде мергежилиниң аайы-биле бедик аттар, орден, медаль эдилекчилериниң дугайында чүнү-даа чугаалаваан. Тыва республикада мергежилиниң аайы-биле тыпсып турар тускай аттар кончуг хөй. Чижээ, Тываның улустуң хөөмейжизи, улустуң чогаалчызы, алдарлыг малчын дээш, оон-даа өске ол аттарны кижи бүрүзүнге берип турбааны билдингир. Бо аттарны немеп киирбес болза, ССРЭ-ниң, Россияның орден-медальдарын мергежил аайы-биле олардан ат албаан Тываның алдарлыг башкызы аттыг хоочуннар аңаа артып калып болур хире.

Немелде чиигелделерни болгаш эргелерни тус черниң эрге-чагыргалары тургузуп ап болурун хоойлунуң 22-ги чүүлүнде тодаргай айыткан. Хоочуннар дугайында бо чугула хоойлуну амыдыралга боттандырарынга кончуг хөй акша-төгерик херек апаарын угаап билип, ону баш удур тодарадып илередири кончуг чугула.

Чүге дизе хоочуннарның социал камгалалының хемчеглериниң акшаландырыышкынын федерация бюджединден база Россия Федерациязында турар субъектилерниң бюджединден чорударын хоойлунуң 10 чүүлүнде тодаргай айыткан. Россия бюджединден социал камгалалга моон мурнунда Тывага акша-төгерикти берип, дузалап турган.

Тус-тус эрге-чагырга черлери бүгү арганы хереглеп тургаш, хоочуннар дугайында хоойлунуң күүселдезин чедип ап, ол ажылга бүгү хөй-ниитини киириштирип шыдаар дээрзинге хоочуннар идегеп турар.

Сергей КИРОВ,
РФ-тиң социал хандырылгазының тергиини, ТР-ниң социал хандырылгазының алдарлыг ажылдакчызы.

Рынок харылзаалары

КАЙЫВЫСКА-ДАА АЖЫКТЫГ

Рыноктуң баажызын тып, оон негелделерге тааржыр кылдыр хөделирин бистиң амыдырал кынчыктырбайн, чыгап келген. Чүнү канчаарыл? Бот-дугайты девиигүүрлеп, боданып, Хову-Аксының Сан-Салыр тейниң кырынга олур мен. Чаңгыс бодум бодаар эвес, кижиниң өг-бүлези, каш-каш салгалдарны башкылап чораан, ам-даа башкылавышаан чоруур болгаш, чонну черле ынчыг тывалар дээш, сагыш човаар-ла болгай.

«Рынок харылзааларын чорудаалыңар» деп республиканың чонунга солуннар дамчыштыр чугаалаар күзелдиг мен. Тодаргайлаарга, мындыг: час дүжер, даразында — чай келир. Тараа, ногаа аймаа тарыыр үениң чымыштыг улуг ижин бодап олур мен. Капустаның гассалазын белеткээр хүннери келген-не болгай. Хову-Аксынга капуста барык алдынмас оран-на болгай. Ындыг болганда мен болза, капустаның идегелдиг чаагай дүжүттерин ап болур Кызылда, Элегесте, Чал-Кежигде таныштарым, төрелдерим-биле рынокчу харылзааларны чорудар апаар мен.

Элегесте төрелдерим мээң чагыым ёзугаар капуста баштадыр погааларны тарып бээр. Мен ону дугуруушкан өртек-биле күзүн садып алыр мен. Кайывыска-даа ажыктыг болур. Рынок харылзааларының эң-не бөдүүн аргазы мынчаар эгелээр деп билир мен.

Рынок харылзааларын өг-бүлениң, төрел аймактың деңнели-биле чорудар үези келген. Хову-Аксы хоорайжыгашта ийиги каътта чурттап олурар болгаш хаванактар азырап алыр шинээм чогу илден. Кызыл-Эриктиң инек фермазында төрелдерим бар, оларга эрте чазын-на хаванактар чагып, авансылап өртээниң чартыын берип каар мен. Ааржы, чөкпек, саржаг аймаа база дугуруушкан өртек-биле садып алыр мен.

Картофельди хөйнү тараан, чайладыр карак кызыл ажылдааш, артыкшылдыын күзүн улуг өртекке садып алырын бодап чоруурлар бар. Торгиин шын күзел-дир, ону деткиир мен. 1991 чылдың октябрь айда Каа-Хемден бир чычаан чүгү картофельди хеп-хевергеп Хову-Аксынга эккелгеш, бир бедүрээзин 3500 рубльге садып оралдашкан. Ала-чайгаарлаашкын-биле, орук аайы-биле садыглаптар күзели болдунмаан. Бо хүннерде черлик рынок чоруп турар. Оон чайлаар дизе, рынокчу харылзааларны чорудар херек.

Бараан рыногун шору билир бис. Ынчаарга күш-ажыл рыногун дыка-ла дээш билир хире бис. Бо темага эш-өөрлерниң саналын дыңнаксаар мен.

Оюн КОРОДА.
Хову-Аксы суур.

ЧОВАНЧЫГ БООР-ДУР

Чеди дугаарлыг «Шын» солунга «Куда дою» деп эгелиг чагааны номчааш, Б. Манчыылайның бодалдарын деткип турар мен. Мен база кудага олурушкаш, болза-даа эмин эрттир чованчыг улусту көргенимни маңаа бижиийн. Дуңмам болур оолдуң кудазы эрткен чайын болду, таныырым бир аныяк уругнуң чанынга олурдум, мен арага ишпейн орарымга: «Кай бээр эккел» дизе-ле, оон хойнундан шил сава ужулган, оозун ындаар куда каапты, мээң хейде-ле ыядырымны. Чугаалаар чүве тыппайн барган мен. Мээң байдалымны эскерип кааш: «Чоор сен, улус черле ындыг чүве-дир ийин, көрзүңзе» дээн. Оон харын эскерип көөрүмге, шынап-ла, кадай апарганнары-даа эътти, араганы кудуп, сумкалап аар болду.

Чанымда демги уруг: «Ишпес-даа болзуңза, дөмей-ле куттуруп аар сен, мен кудуп аар мен. Иштим долар дей берди» диди.

Кудага кижи ойнап-хөглеп, ырлап, аныяктарга аас-кежик күзеп, чагыг-сүмезин бээр дээш-ле кээр чүве ыйнаан, чамдык кижилер ол-бо бөле хаара тудуп, суктунуп эгелээрге, дыка-ла ыядынчыг боор чорду.

Мээң саналым мындыг: кудага чүгле чалаттырган улус баар болза эки.

Елена САНАА.
Улуг-Хем кожууну.

ЧЫРЫК ТУТКАН ААЛЧЫ

◆Чурумал◆

Бора-Тайга шыдамыккай, кежээ, күш-ажылчы кижилерниң чурту чүве. Оларның аразынга өзүп доругуп келген болгаш ону чоргаарал-биле чугаалаарым ужуру-даа ында.

Шак ындыг кижилерниң бирээзинге Ашак Диинмейович Ховалыг хамааржыр. Ону төрээн черинге чону Ашак-Сергей деп билир. Ооң певшеригге алган ады Сергей.

Аныяк чылдарында боду ужу-бижикке өөренип алгаш, активчи ажыл-херээ-биле Сүт-Хөл кожуунга аревэ кожкомунуң секретарынга, төрээн суuру Бора-Тайгага суму даргазынга, Алдан-Маадырга Калинин аттыг колхозту таргалап, а сөөлүнде «Сүт-Хөл» совхозтуң малчыны боол, хой малдап чораан.

Ол ам ажы-төлүнүң аразында чок-даа болза, ооң амыдыралынга болган бир таварылга дугайында бижиир бодай-дыр мен.

Ашак-Сергей Манчүрекке малчыннап тургаш, дииңнээр дээш аъттаныпкан. Хүүректиг деп черге чеде берген. Ак-Хүүректиг дээрге кончуг делгем адырларлыг, хемнерлиг чер. Ол күзүн аңаа ындамында дииңчилерниң сураан Ашак-Сергей дыңнаан. Оларның ыт-кужунуң шимээни шыпшың аргага дыңналып турган. Дыт будуктары-биле экизи сүргей чадыр кылып алгаш, аңаа турумчуп туруп алгаш, эртенинде дииңнеп кирипкен.

Амыр чүве кайда боор. Ооң мурнунда Ашак Диинмейович дииңнеп чорбаан болгаш, баштайгы хүн олча чок болган. Сары хүнну бадыр тургузур кылаштап каапкан аңчы чадырының чанында чудук кырынга таваар дыштанып орган чүвең-дир. Канчангаш-ла көөрге, идииниң тии сөктүп калган болган. Ам канчаар, оозун өл хаак баштарын кезип алгаш шарып орда, чанында дыт бажында шимээн үнген. Өрү харап келгеш топтап орарга, дозур-дозур карактарлыг дииңчигеш черже дүргени кончуг дүже халааш, харга кезек маңнап чоруй үне халаан.

Ашак-Сергей ол аразында боозун алгаш, адып-ла дүжүрген. Баштайгы олча аңаа ынчаар таварышкан. Бо таварылга дииңчиге улуг өөредиг болган.

Оон эгелеп ол дииңни аңнаарының аргазын биле берген. Хамык ужур ону дилеп маңнаарында эвес, ооң изин истеп, кедеп чорааш аңнаар турган чүве боол-тур.

Ол күзүн Ашак-Сергейниң олча-кежии-даа арбын болган. Аалче чоруур үези-даа келген. Бир кежээ ол одаанга келгеш, аштанып-чемненип, адып алган дииңнерин союп дооскаш, эртен оттулар ыяжын белеткеп, чадыр чанынга чыып, пос-биле дуй аскаш, боозун артынга, балдызын мурнунга салгаш удуп чыдып алган. Хүнзедир арга-эзимни бир кылдыр кезээш, могап-шылаан кижи чүү боор, үр-даа болбайн, кум кыныып удуй берген. Канчангаш-ла отту хона берип-тир. Көрүп кээрге, чадыр кырында чырык хып турар мындыг. «Бо дүне када ээн эзимде чүү мындыг кижи чедип келгени ол дээр силер? Ам артында фонарь тудуп алган. Кандыг сагыштыг боозун менче углай тудуп турар кижи боор? Эки сагыштыг кижи болза ыыттап, амыр-мендизин айтырып-даа бээр-ле ыйнаан. Черле аңаа эвес-тир» — деп бодап, элээн үр чыдып келген.

Оозу-даа туружун өскертпес, дорт шыгаап алган-на турар боол-тур. Дери думчуунуң кырынга мыжырарты үнүп келген, оода-ла оожум чөдүрүптер дээрге безин үнү үнмес мындыг. «Черле ат болган кижи-дир мен» — дээш, балдызын дилегзинип, оожум суйбанган, холга чүү-даа илдикпес. Канчалза-даа оода-ла ону тып алзымза эки боор дээш, кыскан кижи чай кадында карак ужу-биле көрүптер дээш ийлени хона бергеш, мырыңай аңгадап калган. «Кырган азаны мени-даа. Айдың дээрде ай дыдык черден бакылап турган чүвени өскээр эндеп, коргуп, девидеп пат боол чыткан кижи ышкажыл мен. Барып-барып фонарь туткан кижи сагыжымга кирип келир ол чүзү дээр силер? Падым харааң болбас ийик мен бе?» Хоочуннуң бо таварылгазын үргүлчү сактып, чаптап чоруур кижи мен. Арга-эзимге чораан кижи дүне када чырык көргеш, дораан-на фонарь туткан кижи бодай бергенинде ужур-ла бар.

Ынчан ол малчыннап турган деп үстүнде бижээн болгай мен. Оларның кыштаанда электри чырыы бар эвес, олут орбас, чыдын чытпас кежээ малчын кажаада малын үргүлчү карактап көөр. Ол үеде ооң кол-ла ажыглаар чүвези фонарь турган чүве-дир. Ашак-Сергей Диинмейович чеже-чеже мал-маганны бодунуң төрээн чери Бора-Тайгага, амгы «Сүмбер-Уула» колхозунга өстүрүп бербээн кижи дээр. Ооң уруг-дарыы адазының изин салгаан удуртукчу ажылдакчы, механизатор, чолаачы, башкы дээш, янзы-бүрү мергежилдиң кижилерин өстүрүп каан буянныг ада. Ол беш орден, медальдарның эдилекчизи чораан.

Дадар-оол ДОНГАК.
Кызыл хоорай.

Хомудаан сеткилдиң чаңгызы

АРЫН-НҮҮРҮҢ КАЙДАЛ?

Чоокта чаа Кызыл хоорайга Чөөн-Хемчик кожууннуң Бажын-Алаак суурда чурттап, ажылдап чоруур С.-Д. К. Сатка ужуражы бээримге, бодунуң бир-ле чүвеге аажок хомудаан сеткилин ажыттажыт чок төө каап берди. Ооң черле ынчаар ажынып-хорадап органын бо чоокку каш чылдар дургузунда дыңнаваан мен. «Шаг үе нарыыдап, амыдырап-чурттаары бергедей бээрге ындыг чүве бе, чамдык кижилер арын-нүүр деп чүвени шуут уттуп алган-дыр. Беленин хараар, а ажыл деп чүве билбес. Ат болган шаг-дыр бо» дээш, өг-бүлезинге таварышкан дараазында таварылганы чугаалаан чүве. Севек-Доржу Кодур-ооловичиниң ук хомудалының алыс утказы мындыг: өг-бүлениң херээжен ээзи — хоочун башкы Хевек Дуган-ооловна уруу Руслананы эдертип алгаш, январь айның пенсиязын алыр дээш, Чадаана хоорайның харылзаа салбырынга чеде бергеннер.

Бо удаада пенсия акшазы бар болганда авашкылар өөрүп турганнар. Ынчалза-даа оларның өөрүшкүзү үр болбаан. Ону кассир Мария дээр уруг ол-ла дораан өжүр базып каан. Кассир оларның аттарын баш удур салдырып алгаш акшаны санап-санап, тутсуп бээрге, ону иешкилер ол-ла дораан санап көөрге, чүгле Севек-Доржу Кодур-ооловичиниң чыглып чыткан 615 муң акшазын берип каан болган. А Хевек Дуган-ооловнаның бодунуң пенсиязын бербейн барган. Орта-ла чүвениң ужур-човуун чугаалап чадап каан. «Бериптивис ышкажыл» дээш, кассир Мария хаайынга-даа какпаан, катап санаашкын-даа кылбаан.

Арын-нүүрүң кайдал? Ынчап ындыг айтырыг дораан-на тургустуна берген. Ынчанмайн канчаар ийик. Бир айның 102 муң рубль түңнүг пенсиязын ажыттапкан аныяк кижиде кандыг нүүр турар деп. Шуут-ла чогу ол ышкажыл. Моон шак ындыг бак чаң тыпкан кижи-дир деп түңнел база үндүрүп болур-дур. Хоптак-чилби аныяк кижиниң арын-нүүр чок чоруу хоочун башкының сеткил-сагыжын дыка-ла хомудаткан. Көдээ черге, шак бо берге үеде, ай-айы-биле акша-шалын алдазындан хөй-хөй өг-бүлелерниң амыдырал-чуртталгазы улуг бергедээшкиннерге таваржып турда, алыксак-чиксек кижилер оларның пенсиязын азы дузаламчы акшазын доразындап бузуруп чий бээрге, чүдек чүве-ле-дир.

Бо өг-бүлени эки билир мен. Кайызы-даа ажыл-ишчи улус. Хевек Дуган-ооловна хөй чылдар дургузунда Бажын-Алаак ортумак школазынга бичии чаштарны эртем билигге өөредип, оларны амыдыралдың ак оруунче үдеп келген. Ол дээш суур чурттакчыларының улуг хүндүткелин чаалап алган хоочун башкы-ла болгай. А ооң өөнүң ээзи — Севек-Доржу Кодур-оолович аныяк чылдарда Чөөн-Хемчик кожууннуң ат-алдарын камгалап, республика чергелиг хаак маргылдаазынга киришкеш, шаңналдыг черлерни ээлеп чорду. Алдар-аттыг механизатор-даа кижи. Чадаана сумузунуң даргазы-даа. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутады-даа болуп, мынчага чедир ак сеткилдиг ажылдап келди.

Шак мындыг төлептиг кижилерниң сагыш-сеткилин хомудадырга, соңгу назыда кончуг багай чүве деп дыңнаан мен.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

«ДҮВҮ ЧОК КАЛЧАА ДАЛАЙ»

Арагалаар чорук тыва чон ортузунда сөөлгү үеде кедергей нептерээн оар чыдар. Өлүм-чидим, ядыы амыдырал-даа оон үнүп турар. Маңаа демиселди сөстүң, ажыкчарлыг чоруктуң күжү-биле чорудары база ажыктыг. Бо удаада чогаалчы Эдуард Донгактың публицистиказын «Шынның» номчукчуларынга бараалгаттывыс.

«Төрел чоктан төрел тыртар» — дижир бис але. Шынап-ла, бак төрелдиң орнунга көңгүс хары кижи канчап-даа дээре болу бээри база бар. Шагшагда-даа эвес, мырыңай чаа тываларга көңгүс хары кижи хеп-хенертен хан төрели болу берген. Артында-ла сыныш дылдыг, ол хирезинде тыва кижиниң бажын чүдекке төөредиптер аза болу берген иргин.

«Я. Распутин. Посмотри на бутылку. Я изображен наверху и внизу» — дизеле, муңгаш кара салдыг, кандыг-даа сөөктүү билдинмес кижи орус, тыва дылдарны холуп-бүлүп тургаш, дээрден дүшкен чүве дег, бо кестү хонуп келген. «Пейте меня! Много раз пейте меня. Вы тувинцы самый умный народ мира. Много раз меня пить будете, хороший народ мира...» дээш, чаа төрел кар ан бискылап, арын-шырайы аас дээрден безин чырык апарган. Ол баштай телевизорга көзүлген. Удаваанда чүгле төп хоорайга эвес, дөө-ле ыраккы Мөңгүн-Тайганың Каргы хем бажында сарлыкчыларынга, Тожунуң Өдүгенде ивижилеринге бо чеде хонуп келген.

Тыва кижи шаг эгезинде өртемчейге өрү аастыг, кара баштыг, ийи буттуг кижи амытан тыптып келирге-ле, төрелзек чон дижир. Өске чондан боду чедип келген төрелди кым-даа өг-бажындан үндүр хөөглей бербес, дөрже чалаар, аяк шайын кудар, ажы-чеминиң дээжизин делгээр. Орус-тыва дылдарга сыныш чугаалыг, муңгаш кара салдыг, кадыр хавактыг, коңзумаар хаайлыг, кеткен хеви арын-шырайынга таарыштырып каан чүве ышкаш, чараш эрни чон төрелзине берген. Чүнү-даа мурнай тыва кыстарның чамдыктарының чүрээ мырыңай аксынга келгилээр.

Кара-дуруяа ужуп кээрге,
Каңдай берген тыва чуртун,
Хары черден келгеннерге,
Кадай муң чок тываларны

деп, хүннээчел эрлер. кыстар чаңнап четпес чаңын сула салып, оо-хораның үечергезинге чажа каапкан.

«...Пейте меня. Вы тувинсы карошний народ. умный народ!» — деп, чаа төрел чедиишкинден караа көзүлбестеп эгелээн.

* * *

Тываның бир көдээ суурунда амыдырал «чаазы-биле» чоруп, бодунуң ажыл хүнүн мал-маганның маалаан-чиилээни-биле эгелээн. Үжен хар иштинде аныяк херээжен садыг чанынга чедип келген. Назы-хары бо хире аныяк-чалыы-даа болза, ооң арын-шырайының кускунчуу кончуг: бажының дүгүн эде-херре дырап албаан, шаандакы көшкүн Тываның кадайларының паш аштаар аът кудуруундан кылган чүлгүүжү-даа оон дээре боор оң. Карактары өлегер, хире-хире болгаш бирээзин базып каап, эрткен-дүшкен кижилерже шыгаагылааш, оларның хөй кезиин танываан. Таныыры кижи көрүп кааш, шала тунук үнү-биле чыжырадып-ла эгелээн.

— Э-эй! Бээр келем! Садыгда чүү бар-дыр — дээрге, улус оон ческинип, кербээчеңнеп, дыңнаваачаңнап эрте бергилээр.

Ажыл-хожулдуг кижилер далажып, садыг ажыттынып берген болурга, чай кадында аъш-чем садып алыр дээш кире дүжүптер бодааннар. Эзирик кижи көргеш, аңаа түвексинип, садыг-даа кирбейн, химирени каапкаш, улаштыр чоруптарлар. Бир хепке куткан боо огу дег дөмей бажыңнарлыг кудумчунуң бир ужундан база бир аныяк херээжен ыры-шоору чайтылаар чүве базып олурган. «Тенекке тенек чоок» дижири ышкаш, херимнери хыйыжып чыдып алгылаан, огородунга чашпан колдаан, каш-ла бажыңнарда мал-маган, машина-балгат турар оран-савалыг, кудумчуда бош ыттардан хөй чүве чок суурларывыстың бирээзиниң чурттакчылары, ажы-төлдүг, өг-бүлелиг, ал-ооттары үжен хар үзе четкен ийи херээжен бот-боттарын кайы ырактан танып каанңар.

— Ой, херээжок! Чоп ыыт-шимээниң денден барды. Орталан! — деп, баштай келген эжин «чагырган».

— Иа! Сен мында чүнү канчап турарың ол, эшпи! — дээш, чаа келгени эжиниң кырында-ла барган. — Боостаа турда харамнангаш чоор чүвел, эшпи. Ырлап турбайн канчаар. Сен мында чүнү канчап турарың ол?

— Чүнү канчалбас боор, херээжок! Садыгда чүү бар ирги дээш — деп, ол өгбегер бажын эде туткулаан.

Ийи кадайның чүдек-бужар аксы-мурнундан кижилер ческинип, уруг-дарыг дыңнап каар болду бе дээш, оларның чугаазынга бир херээжен киржи берген:

— Орталанып көрүңер! Аксы-мурнуңар тыртыңар! Өөңерге барып үй-балай алгыжыңар!

Ындыгларның аксы мурнаан болур, ол болгаш-ла өрт кыппас чүве-дир ийин. Оларже аас эдип диттигипкен херээженниң кырында-ла барганнар.

— Сээң кандыг херээң чүвел, эшпи! Бистерни, эжишкилерни. Тываның кончуг кыстарын канчаар сен!

— Оруун-биле майтайтып чор, херээжок! Сеңээ канчап чагыртыр боор.

Чоокта чаа-ла бо ийи херээжен кижи ажы-төлүн өстүрүп, ажыг араганы кайы ырактан чыт каккаш, көрүнмес-даа чорааннар. Ам олардан кижилер коргуп-иргип, от-көс дег аксындан ырадыр дезер апарган.

Ол ийиниң өөрү база тыпты берген. Ужу-бажы аарып, бустур чыгаан, үш-дөрт аныяк эрлер база каттыжып келген. Ам оларже аас эткен херээ чок, амы-тынга четпезе-даа, ат-сыпка, кадыкшылга улуг уржукту олар арттырарлар. Экини күзээн херээжен кижи хейде-ле ыядып, хорадап, дүрген-не ырап чорупкан.

— Пиш! Бо садыгга кажан арага туржук. Оода ажыг арага сөөртүр харыы чок апарган садыгжылар ышкажыл бо. Дүгде адресче бараалы, эшпим!

Эжи база багай ажылдыг садыгжыларның чүзүн-кандыызын-даа арттырбайн одап каапкаш, адрес дыңнап кааш кыптыга-ла берген.

— Аа! Рас-пу-тинниг адрес де! Шынап-ла, мындыг чүвелерниң орнунга, бо коммерсантыларны олуртуп каар ышкажык. Арага ышкаш ажыг сугну төктүп чыдар кылдыр сөөртүп кээрлер — деп, садыгжыларны ааска эптешпес сөстер-биле сөглээн.

Ийи херээжен кижи эгин кагыштыр четтинчипкеш, Распутинниң арагазын улуг өртек-биле садып турар адресче чорупкан.

* * *

Үш-дөрт хар хире бичии уруг бар-ла турган шаа-биле ыглап-ла эгелээн. Хөөкүй амытан элеңнедир кылаштап баргаш, орун кырында өл-ээт апарган, билбестедир ижип алган авазының эдээн оарып тырткылаан. Оозу чүгле чулчуруп, чарва-думаазы төктү берген, миннир хире эвес чыткан.

Аштааш ыглап турган чаш уругнуң элээди апарган угбазы кирип келгеш, дуңмазын куспактап алгаш, үлгүүрге иштинден кара хлеб ужулгаш, бичиини кескеш, холунга тутсуп берген. Чаш чүве хоолук чок кара хлеб-биле мегеленип алган. Чаш хырын чүгле хлебти кайын тоттур чип алыр ийик, угбазындан өске чем негээн.

Уруг ужуп калган авазын эгиң бажындан так аспактааш шелгилээн:

— Хлеб садып чиир каш борбак акшавыс кайыл? Бистер ам чүнү чиир бис? — дээш, элээди уруг ыызын тыртып чадай-чадай айтырган.

Авазы уруунуң хомудап ыглаанын, чаш чүвезиниң аштааш алгырганын та дыңнаан, та дыңнаваан, уш-баш чок чулчургулаан:

— Тыва кыс-тыр мен. Арагалап чорбайн канчаар. Уруум, эйт! Даштын кымыйсуг аан, Распутинниг адрестен бир шилден чээп эккел!..

Элээди уруг аштааш ыглап турган дуңмазын так куспактааш, чүнү-даа канчаар аайын тыппайн, дашкаар үне маңнаан. Распутинниг адрестиң делгем бажыңының чанында даштыкы, иштики марканың машиналары сыңмарлажы берген турганнар.

«Чаш дуңмам боскун кескен чүвелерни!» — деп, элээди уруг борбак-борбак бадып турган карааның чажын чеңи-биле чодуп алган.

Өршээ, хайыракан! Богда бурган чүнү-даа көрүп, билип турар чүве ыйнаан. Чаш кижилерниң карааның чажын, кижээ сөглеп билбес хомудалын оваарып-ла чоруур болзун!

* * *

Ие кижи каш хондур ыглап келген. Хөөкүйнүң карааның чажы мырыңай төнер чыгаан. Бодаганың ышкынган эңгин дег, кускуннап-ла олурган. Күжүрнүң караандан борбак дамды-даа кылаш диваан. Медерелин барык ышкынгаш, деңгерлерден дуза дилеп алгырган. Чаңгыс борбак чаш оглунуң сөөгүн бажындан үндүрер деп бээрга, ие күжүрнүң чүрээ чарлыр чыгыы, чүнү канчаар аайын тыппайн алгырып-кышкырып олурары ол-дур.

Толдү төрээш, кижи кылдыр өстүрүп каарының даржыын чүгле ие кижи билир. Ава кижиниң бодап четпес даржылгазын шак ынчаар көрүп чорааш өстүрүп алганы, кижи кылдыр мандыдып кааны толунуң амы-тынынга кара дайзын чедип каан. Аваның хилинчээн кым-даа көрбес, оскундуруун кым-даа эгидип бербес. Деңгерлерниң Долаан-бурганда ындыг күш чок болганда, оода-чадаарда аваларның карааның чажын төкпес кылдыр чаяалгадан кылып көрзе! Хоржок чүве хоржок-ла ыйнаан. Чогум чүден, кандыгның хайындан бөгүн ие кижи ыглай берди? Өртемчейге кижи төрээш, өзер, өлүр салымныг деп утка-шынар чок хоозун сөстерни кым эде берди? Кижи өлүмден черле чайлавазы шын-на ыйнаан. Өйү келирге, шыдавыже чурттап-чурттап алгаш, чөнүк кижи ажы-төлүнге чагыын чагааш, чаражы-биле чорта бээр чүве ыйнаан. А бөгүн?..

Аныяк иениң назы чүгле четкен чаңгыс оглунуң амызынга чедип каан дайзынны арзылаң, пар төрүвээн. База-ла ындыг, аныяанда чүден чараш чаактарын эңгиске-биле будуп алган ышкаш, ат-даа четпес, үер албас калбак арга иштинде чойган ышкаш, хөнү сынныг кыс төрүп каган. Арзылаң, пар дүрзүзү тыртынган дайзын бо кылаштап чор. Ол Распутинниг адрестен бир шилди апкан, дүүнгү кежээки «чедишкининге» сеткили ханып, бодунуң-на авазы дег иениң алгы-кышкызын таалал-биле дыңнап бар чытканын көр. Иезиниң изиг аазын иштин долдур ээп өскен, чаптанчыг чаш аажы-чаңы-биле адазының, авазының өөрүшкүзүн хайындырып чораан бо кижи төлү чүге дайзын болу бергенил?

Ол мынчаар болган. Ажылагыы чок аныяк оолдар бөлүглежип алгаш арагалаан. Ижип-ижип миннип келирге, дүн дүшкен, садыг хагдынган. Адрес чок эвес, чонга арага саткаш баян, чаңгыс чер-чуртташтарынга багай хүндүге четкен эрниң хериминиң даштынга келгеш, электри коңгазын базыпкан. Удаваанда үт ажыттынгаш, акшаны алгаш, муңгаш кара салдыг, чараш шырайлыг эрни чураан шилди тутсу каапкан. Аныяк эр оон каш-ла дашканы апкаш, эзирии улгадып, чүрээ хөөрээн. Чидиг бижекти чеңнепкеш, кудумчуга кижи барааны көстүп келирге, диштерин кыйыраткан. Калчаараан араатанның оруунуң аксынга көңгүс кем чок оол таваржы берген. Күжүрнүң салымы-даа ындыг болганы ол ийикпе, чүнү-даа каразывайн, үдеп кааны кызыжагының мойнундан чымчак холу-биле куспактапканын бодап, таалалга өпейледип чорааш, чүрек дужундува чидиг бижек кире бээрин эскербээн-даа.

Угаанныг эр кижи черле ындыг. Чүрективе өлүм чепсээ шымны бергенин ол дораан билип кааш, өлүрүкчүнү танып четтигипкен.

— Канчаарың ол, акым — диген.

Чидиг бижек ийи дугаар кылаш диген. Амыдыралдың чүгле эгезиниң ужу-кыдыын көрүп четтигипкен чаш төл «Авай!» дигеш, барып ушкан...

Хөөкүй ие чүү чүвеге буруудааныл? Ыглап олурарының кээргенчиин! Долаан-бурган чүнү көрүп олурарың ол? Өлүрүкчү адрестен база бир шилди ап алды. Ийи дугаар база бир ие ондап-остап артып каар бе? Оларның хилинчээ кымга чедерил? Чүге ыыттавас сен, Долаан-бурган? Эх, деңгерлерниң бурганынга чүдүүйн бе?

Бодуң-на билип көр!

«Суд чоруп тур! Туруңар!...»

Шииткекчи херектиң доктаадыр кезээн номчуп кааш, кем-херек үүлгедикчизинге он беш чылды кара-бажыңга эрттирер кылдыр яла онаап каан. Кара-бажыңга үр олуруп каапкан болгаш, арны ак тос апарган, бажын тазартыр кыргыдып каапкан, шииттирериниң мурнунда кедип алганы чаа костюмунуң өөгүн чешкеш, үүлгеткен херээниң ээлеринче ол буруу-унган шинчи көргүскен. Ооң хөлүйүп калган карактары амыдыралының намдар-төөгүзүн херек ээлеринге, чоок төрелдеринге чугаалап берипкен.

«Хеп-ле хенертен ада-ием арагалааш туруп берген. Сөөлзүреди олар мырыңай ажыл-хожул чок арткан. Идик-хеп байтыгай, хырынга ижер аъш-чемивис барык төнген. Кожаларымның оолдары бистерни бүдүү чемгерип турган. Бир эртен дуңмам-биле аштаарывыс кончуг болурга, школаже барбадывыс. Хоорай кезип, шилдер чыып, ону дужаапкаш, хлеб садып алдывыс. Даартазында башкылар бисти сүрүп келирге, чаштына бердивис. Ада-иевис арагалап-ла турарлар. Бажыңынга-даа олурбастар, эртен-не садыглар чанында дилеңген, шилдер чыып алгаш, ону садыглап алгаш, бир шил арага тып алгаш, ол-ла черинге ижип алырлар. Кара дүне апарганда эзирик элейтип келирлер.

Бир хүн хоорай кезип чорааш, базаарда садыглап олурган кырган кадайның акшазын аптым. Дуңмам-биле шору чем чиптер апардывыс. Оорланырындан өске амыдырал чок апарган. Карман үжеп, харын-даа бажыңнарже кирип турар апардывыс.

Ынчан шору апарган эрлер болгай бис, боттарывыс амыдырап көрээли диштивис. Бажыңны, ада-иени кагдывыс. Хоорайлар кезип, оорланып, садыгланып чоруп бердивис. Оо, ада-иеге кагдырган, хырын куруг чораан оолдар кайда боор ийик, акша-төгерик четчир, эт-септиг-даа болу бердивис.

Улуг апарган улус карман үжеп чоруур эвес, өске арганы тып алдывыс. Уптээшкин дээш бөгүн мени ялалап кагдылар. А дуңмам оон-даа улуг херектиг. Каш-даа кижини өлүргеш, эт-севин, машина-балгадын алган. Ону бир чыл хире дилеп келгеннер. Чаштынып турар. Ооң кайдаазын билир мен. Мээң өлүрүкчү кемим чок. Он беш чыл аарла. Шыдаар мен бе, билбес мен. Дуңмамны ыяап-ла тып алырлар. Ооң бээр оруу чаңгыс. Кылган херээ чугаалаар аргажок аар.

Ада-иевис арага-дарыга хандыкшываан болза, бистер мындыг човулаңны эдилевес ийик бис. Дээрбедээшкин дээш меңээ он беш чылды берип кагдылар. Шын-дыр. Бо турган кижилер-биле мен эттеп-соп тургаш, эт-севин былаап ап чордум. Ада-иевис бистерни өстүрүп кааш, арагалай бээрлер-ле кай. Оон башка менче көрүп турар чаш оглум өс үс калбас ийик, алган кадайым багай атка кирбес ийик».

Аныяк кижиниң минниишкини озалдаан. Ооң кылган херээ аар. Чүү-даа чымчадып шыдавас.

* * *

«Доңгүр төштү чаглак тыртар» дижир бис але. Ховугайның ховуунга чаъс-бораң келирге канчаар боор, төжек баарынга-даа болза кыстына бээр сен. Бир эвес чаъс-бораң болу бээрин баш удур эскерген болзуңза, чаглак болбас доңгүр төшче көрүп алгаш олурбас сен. Аяс тургаш бүргей бээр кудайны билбес эвес, изигде изиг, соокта соок ышкажык. Амыдырал база ындыг: бөгүн эки-даа турар, даарта баксырай-даа бээр. А бистер, кижилер, ону чүге таптыг деңзилеп албас бис? Эки чурттап олургаш, ооң даартаны бодавас, албарай бээрге кайын болур.

Амыдырал — өөргеп-чаап келир дээр эвес-тир. Ону кажан хандыр өөренир, бодаар чүвел? Деңгерлерниң Долаан-бургандан айтырар бе азы алдыы оранның Эрлик-Ловуң хаандан дуза дилээр бе?

«Оваарнып көрээлиңер» — деп, угаанныг сөстер херек апарган боор. Шагдагы хары черден келген муңгаш кара салдыг, чараш шырайлыг төреливис бисти кыжырып турганын көрүңер даан.

«Тывалар, эр-хейлер силер! Ам-даа мейни ижиңер!» — деп хертеңнеди тывалап тур ышкажыл.

Угаан-сарыылдыг, орланкайгал тыва оолдар шагда-ла моон дижин сый шааптары кай. Өртем-бардам дээш чамдыктарывыс бисче өгүн-дылын караңнадырындан корткан-дыр бис ийин. Ам-на эскерип, миннип көөр бис бе? Кулугурнуң хертеңнедир тывалап, өг-оран арттырбайн, тываларның хан төрели мен деп чарлаттынып чораанын.

«Мени ижиңер, мелегей тывалар! Удавас өлүп төнер силер. Мээң дүвүм чок, калчаа далайымга хайнып өлүңер!» — деп сөөлгү сөстерни мырыңай суг тыва чугаалады.

«Мен Смирнов-тур мен. Мени ижиңер, тывалар!» — деп база бир төрел тыпты берди.

Смирновтуң, Распутинниң өлген сөөгү кайда хайлып калган чыдар ирги. Ону барып каскаш, өрттедипсе. Ажы-төлдүң, аваларның каргыжы черле чедер.

Эдуард ДОНГАК.

● Россия, ооң девискээрлери ●

УСТАВ (БИЧЕ КОНСТИТУЦИЯ)

Иркутск областың Уставы (биче конституциязы) ажыглалче кирген. Чурт-девискээр аайы-биле албан чорудар чүүлдерни ында быжыглаан. Эрге-чагырганың чүгле тус черге тааржыр чорудуу, девискээр аайы-биле эрге-чагырга тургузуу, бюджет үндүрүглер, энергетика болгаш амыдырал-чуртталганың өске-даа талалары уставта колдап турар.

Девискээр хоойлужудулгазының институдунуң директору Николай Власенко Уставтың белеткекчилериниң бирээзи. Ооң тайылбыры-биле алырга, федералдыг органнар биле девискээр арасының эрге-хүлээлгелерин аңгылай тургускан. Областа хоойлужудулга айтырыгларын эрге-хоойлу хуралы, күүседикчи албан-дужаалды губернатор болгаш ооң чагырыгазы боттандырар. РФ-тиң шүүгү системазында бактааттынган шүүгү черлери боттарының ажылын бир тускай чорудар. Эрге-чагырганың кайы-даа органнары бот-боттарынга хамаарышпас тускайлаң кылдыр тургустунган. Оларның статузу, эрге-хүлээлгелери база ол ышкаш ажыл-чорудулгазының хуусаалап эрте соксадыышкыннары Уставта демдеглеттинген.

Девискээрниң социал-экономиктиг хөгжүлдези, чер ажыглалы, чуртталга-коммунал ажыл-агыйы, садыг болгаш амыдырал хандырылга, транспорт сөөртүлгелери, муниципал кадык-камгалалы болгаш өөредилге, нийтиниң корум-чурумун камгалаары база ол бүгүге домейлешкек өске-даа талалар тус чер эргелеп-башкарылгазының дорт хүлээлгезинче Уставта көрдүнгенин ёзугаар шилчээшин Николай Власенко демдеглээн.

Бойдус курлавырлары, шимчээр болгаш шимчевес хөреңги, өске-даа чүүлдер тус чер эргелеп-башкарылгазының экономиктиг үндезини деп, ол документиниң бир чүүлүнде демдеглээн.

Федералдыг хоойлужудулга, ол ышкаш областың хоойлуларынга, тодаргайлаарга, устав болгаш контроль-саналга палаталарынга дүүштүр шүүгү болгаш прокуратура органнары Уставтың (биче конституциязының) камгалалын боттандырар.

Иркутскиниң девискээр хоойлужудулгазының институдунуң директорунуң улаштыр демдеглээни болза, областа хүлээп алдынган эрге-норма актыларын болгаш тус чер эргелеп-башкарылгазының актыларын, албан-дужаалдыг кижилерниң ажыл-херектерин Уставка болгаш хоойлуларга дүүшкээн бирги палата хайгаараар. Областа сан-хөө курлавырларының чарыгдалдарын болгаш күрүне өнчү хөреңгизиниң ажыглалын ийиги палата боттандырар.

Чоокку даштыкыда

СОҢГУЛДАЛАР БҮДҮҮЗҮНДЕ

Парламент болгаш чер-чер межлистеринче болур соңгулдаларны политиктиг реформаның болгаш күрүне структуразының чаа тургустунуушкунунуң чугула үе-чадазы деп, Таджикистанның Президентизи Эмомали Рахмонов медеглээн.

Ооң медеглелинде демдеглээни болза, демократтыг күрүнени тургузар талазы-биле сөөлгү чылдарда чугула базымнар кылдынган. Таджик күрүне боду туктуг, сүлделиг болгаш национал ыдык ырылыг. Күрүнениң кол үндезини болур национал шериг болгаш кызыгаар күштери тургустунган. Бүгү чоннуң бадылаашкыны-биле бодунуң Конституциязын Таджикистан хүлээп алган. Үндезин Хоойлуну ол езу-биле Россия база хүлээп алган, бузулган ССРЭ-ниң соон дарый бис бүгү чоннуң бадылаашкынының талазы-биле Чоокку даштыкыда ийиги күрүне боол турар бис деп, Президент айыткаш, хоойлуларның күүселдезин болгаш хамаатыларның хостуг эргезин магадылаарын аазаан.

«Бодун чарлаар, хууда эрге-ажыын бодаар, республикага хөлзээшкинниг байдалды тургузар үзелдиг, чүгле мандат чаалап алырынче чүткүдүп турар кандидаттарның бар болуп турарын чурт баштыңы хараадал-биле демдеглээн. Ынчалза-даа шын шилилгени чорудуп, тайбыңның болгаш депшилгениң, чечектелиишкинниң оруун Таджикистанның чону соңгулдалар хүнүнде шилип алырынга хаңы бүзүрелин Эмомали Рахмонов илереткен.

Соңгулдалар февраль 26-да эрткен. Ооң түңнелдерин парлалгага чырыдар.

БОРИС СИЛАЕВ — ЧАГЫРЫКЧЫ

БИШКЕК. Орус чүдүлгениң төлээзи Борис Силаев Кыргыс Республиканың найысылалының чагырыкчызынга соңгуткан. Чагырыкчының хары 48. Тос хардан эгелеп Кыргызтанда чурттап турар. Эртеми — инженер. Фрунзениң политехниктиг институдунуң доозукчузу. Бөдүүн ажылчындан найысылалдың район удуртукчузунга чедир депшээн. Февральда эрткен соңгулдаларга Борис Силаев бодунуң чижикчизин ажып тиилээн.

Республиканың Президентизи Аскар Акаев тиилекчиге байыр чедиргеш, соңгулдаларның түңнелин үндүрген Чарлыы-биле чагырыкчының албан-дужаалын, дүжүлгезин улам быжыглап берген.

БАЛЫГЛАТКАННАР

ДУШАНБЕ. Таджикистанда Россияның кызыгаар шериглериниң бөлүүнүң ажылдаар автобузун тус черниң сес шак үезинде гранатомет-биле таныттынмас кижилер боолаан. Аңаа колдуунда кызыгаар госпиталының херээжен ажылдакчылары чораан. Балыглатканнар, оларның үжү кончуг аар-берге байдалда, бо хүннерде госпиталь эмнелгезинде чыдарлар.

Таджикистанда Россияның кызыгаар шериглериниң командылалы аар-берге таварылганың фактызынга хамаарыштыр медеглелди кылган.

СОҢГУ ЧҮК УЛУСТАРЫНЫҢ ШУУЛГАНЫ

ИРКУТСК, (РосИТА-СЧТА-ның корр. В. Ходий). Делегейниң Соңгу чүк куржаанын ындыва чурттап турар улустарның төлээлекчилериниң шуулганы Братск хоорайда ажыттынган. 300 муң чурттакчылыг бо аныяк хоорай Сибирьниң товунде турар болгаш соңгу чүк улустарының амыдырал-чуртталгазынга кооку рольду ойнап турар. Ынчангаш ол улуг хуралды аңаа эрттирер кылдыр шилип алганы-даа таварылга эвес. Азия, Европа, Америка диптериниң поляр зоназының ындында девискээрлерде чурттап турар хөй национал-дыг чоннарның төлээлеп келген кижилерниң аразында эртемденнер, бизнесменнер болгаш хөй-нити база күрүне ажылдакчылары-даа бар. Бо шуулганда «Соңгу чүк болгаш уруглар» деп айтырыгны бүгү талалыг сайгарып турар. Соңгу чүктүң узун болгаш соок кыжы, ол девискээрде сөөлгү үеде [illegible] бүдүрүлгелерин хөйү-биле тудуп эгелээни ында чурттап турар улустарның, ылангыя бичии чаштарның кадыынга багай салдарны чедирип турар. Соңгу чүктүң девискээринге кижилерниң кадыынга, амыдырал-чуртталгазынга, дыштанылгазынга болгаш туризмге таарымчалыг хоорайларны, суурларны болгаш чурттакчылыг черлерни тударының айтырыглары хуралга чугаалажып, кайы-даа чурттуң бо талазы-биле эки дуржулгазын өөренип көрүп турар.

Шуулганга хамаарыштыр организастаан хемчеглерниң ээзында «Бүгү чүвени — уругларга — 95» деп ярмарка-делгелге бар. Ында соңгу чүкте чурттап турар улустарның ажы-төлүн доруктуруп өстүрер, өөредир, кижизидер, кадыкын камгалаар талазы-биле делегейде чыгдынган эки дуржулгаларны мооннеп көргүскен.

Шуулганның ажылында Россия Федерациязының делегациязы киржип турар. Делегацияны РФ-тиң Чазаының Даргазының оралакчызы Сергей Шахрай баштап келген.

Башкының арга-дуржулгазы

МУЗЫКА—КИЖИЗИДИЛГЕНИҢ КОЛ АДЫРЫ

Д. Б. Кабалевскийниң программазын тыва школага өөредиринге таваржып турар чамдык бергедээшкиннер

1981 чылда ССРЭ-ниң Эртемнер Академиязының Президиуму музыка башкылаарынга А. Д. Кабалевскийниң удуртулгазы-биле чаа программаны тургускан. Ол программаны национал школаларга таарыштыр тургузары-биле Россия Федерациязының Өөредилге яамызынче чоруткан. Программаның кол принциптери болгаш угланыышкыннары бистиң чуртувуста хөй национал-дыг чоннуң уран чүүлге база культуразының онзагай чүүлдериниң, чаңчылдарынга үндезилеп турган ниити билиг школаларынга таарыштыр кылып ап болуру.

Программаны үндезилээрде Б. А. Сухомлинскийниң «Ниити билиг школаларынга музыка кижизидилгези дээрге, музыкантыны кижизидери эвес, а кижини кижизидери ол» деп сөстери чаа программаның эпиграфы болур. Программаның кол сорулгалары: аныяк-өскенниң эстетиктиг мөзү-шынарын болгаш ниити угаан сайзыралын музыканың күжүнге даянып тургаш өөредири болур. Оон аңгыда төрээн чуртунга төлептиг кижилер болуп, хөй национал-дыг чоннарның культуразын өөрениринге база найыралын быжыглаарынга өөредири.

Программаның онзагай чүүлү болза, ооң темалыг тургузуу болур. Өөредилге чылының улдуңнар бүрүзү тускай темаларга чардынган. Бөдүүн ыры, танцы, лирикага үндезилээн музыканың улуг хемчээлдиг чогаалдары, симфония, балет, опера чедир өөредири болур. База бир онзагай эки чүүл — өөреникчилерни хөгжүм (национал) херекселдеринге ойнадып, янзы-бүрү ритмиктиг оюннарны ойнадыры. Программаның материалын кандыг-даа нацияның төрээн дылынга база аялгаларынга үндезилеп тургузуп ап болур. Аңаа хамаарыштыр А. С. Таповтуң тыва школаларга таарыштыр тыва дыл кырынга хрестоматияны кылып, парлатканы онзагай.

Кажан программаны бистиң республикавыска нептередип, таарыштыр эде тургузары-биле республиканың музыка башкыларынга тускай курстарга өөредирге, ол программаны орус школаларга таарыштыр кылган дээн хөөннер-биле ук программаже онза кичээнгей салбааның ужуруңдан, амга чедир бо ажыл онза черни ээлевейн турар.

Тыва композиторларның улуг хемчээлдиг хөгжүм классиктиг чогаалдары база коскү черни ээлээр ужурлуг. Маңаа А. Чыргал-оол, Р. Кенденбиль, С. Бюрбе, В. Тока, А. Таповтуң чогаалдары болгаш оон-даа өске авторларның бижээн симфониктиг чогаалдарын болгаш ырларын киирип болур.

А. Таповтуң Кабалевскийниң программазынга тургусканы тыва хрестоматияны дүүштүр чаартып, чоорту өске материалдар-биле солууру негеттинип турар. Ынчангаш мен бодум Кабалевскийниң программазы-биле хөй чылдарда ажылдааш, өөреникчилерниң эстетиктиг, мөзү-шынар кижизидилгезинге оларны музыкага өөредиринге элээн түңнел барып эскерген мен. Кичээл бүрүзүн хынамчалыг белеткеп тургаш, ооң сорулгазын чедип алырындан аңгыда, кол-ла чүве кичээл бүрүзүн солун кылдыр эрттирериндең хамааржыр. Кичээлдер солун болган тудум, кижизидилге ажылынга чедиишкиннер хөй болур ужурлуг. Кичээлдерге ырлардан аңгыда, симфония опера, балет, увертюра, кантата, сюита дээн чергелиг улуг хемчээлдиг чогаалдарны дыңнадып өөредирге, уругларның ниити билиин бедидеринге дээштиг боор турар.

Музыка кичээли өске эртемнер-биле быжыг харылзаалыг, оларга литература, поэзия, төөгү, бойдус, уран чурулга болгаш аас чогаалынга янзы-бүрү хевирлерин киирип болур. Маңаа хамаарыштыр 5-ки класстың программазында «Музыка болгаш литература», «Музыка болгаш уран чурулга» деп темалар, музыка кичээлиниң өске эртемнер-биле холбаалыын тема боду-ла айтып турар. Бо темаларга хамаарыштыр солунга үнген база журналдап чүүлдерни ап болур. Чижээ, 5-6 класстарга «Ыраажы оолдун өлгени» «Улуг-Хем» журналынга үнген М. Эргептиң тоожузун темага дүүшкек кылдыр тургузуп алырга кончуг солун. 5-ки класска хөлечик оолдун аар-берге амыдыралынга ооң ырлап чоруур ырларының быжыг холбаазын көргүзүп турар. 6-гы класска «Музыканың тургузукчу күжү» деп темага оолдуң амыдыралының берге үелеринде ооң ишти-хөңнүн, сагыш-сеткилин ырга илередип чорааны игилге үдээш ырлап бээрге, уругларның кээргээчел сагыш-сеткилинге дээптер.

Музыка башкызы дыл, литература башкыларының методкаттыжыышкыны-биле кады ажылдаарга ажылы чиик, харын-даа чамдык кичээлдерни кады эрттирери солун. Музыка башкызының кичээлден дашкаар кылыр ажылдары өөредилге программазы-биле тудуш харылзаалыг болур ужурлуг. Ынчангаш школага танцы, ниити ырның тыва национал хөгжүм херекселдериниң бөлгүмүн эрттирерин, өөреникчилерниң музыканы хаңы өөренип алырынга база ниити билиинге дузалаар.

Бистиң школавыста тыва национал хөгжүм херекселдеринге өөредириниң кичээлдери эксперимент хевиринге эртип турар. Амдыызында «Тыва хөгжүм херекселдеринге өөредириниң эге чадазы» деп программаны тургускаш, 3, 4, 5, класстарга өөредип турар бис. Мында бөдүүн пентатоника хөөнүнге ойнаар чадаган, игил, бызаанчы, лимби, дошпулуур, ятха, дүңгүр дээн чижектиг хөгжүм херекселдеринге ойнап турар бис. Бөлгүмнерге өөренип алган мергежилдерин ада-ие университеттеринге доктаамал тускай чагыглар эзугаар көргүзүп, оларның арга-сүмелерин ап турар бис. Школавыста ыры, хөөмей конкурстарын чыл санында үргүлчү эрттирип, аңаа тиилекчи болган уругларны кожуун, республика көрүлделеринге киириштирип, багай эвес түңнелдерни ап турарлар. 9-11 класстарны доозан музыкага сундулуг өөреникчилер уран чүүл училищезинче кирип, өөредилгезин уламчылап турар.

...музыкантыны кижизидери эвес, кижини кижизидер

Эрткен 5 чылдарда 13 хире доозукчу уран чүүл училищезинче өөренип кирген-нер. Олар доозуп келгеш, төрээн суурунга музыка школазы ажыдып, аңаа тыва хөгжүм, танцының болгаш уран чурулга салбырларын ажыдар сорулгалыглар. Аңаа үндезилээш школавыста башкы бүрүзү ниити эстетиктиг кижизидилгеже угланган тускай программаны тус-тузунда кылып турар бис.

Программаның өөредилге-материалдарын өскертирде эге класстарже улуг кичээнгейни салза чогуур. Бирги класстан эгелеп «Музыка кандыг сеткилди хайныктырып кээрил?» база «Чүнүң дугайын канчаар чугаалап болурул?» деп темаларга тыва улустуң ойнап чорааны «Чинчини чажырары», «Аржыыл чажырары», «Кым мурнаарыл» дээн чижектиг массалыг оюннарга таарыштыр музыканы киириштирип болур. Кичээлге янзы-бүрү шимчээшкинниг оюннар «Мөге девии», «Чугурук болгаш челер аъттарның чарыжы» деп оюннарны музыка аайы-биле шимчээшкиннерни кылып турарын эскерип тургаш, кым эң-не шын аялга-биле ойнап турарын көрүп тургаш, тиилекчини илередир дээн чижектиг оюннарны ойнадып, «Байырлал кичээлин» эрттирип болур. 3-кү класстың программазынга бирги чартык чылда «Мээң чонум музыказы» деп темага, тыва улустуң ыры-биле композиторнуң бижээн ырларын ылгап билир кылдыр, тыва улустуң хөгжүм херекселдерин база оон үнүнүң темпилерин ылгап билир кылдыр өөредир. Өөредилге материалынга тыва улустуң ырлары, кожамыктары, хөөмейи, тыва композиторларның ырларын болгаш чогаалдарын киирер. Программаны системалыг кылдыр уругларның ниити билиинге таарыштыр эге класстарга болгаш үстүкү класстарга деп ийи кезекке чарып алырга эптиг.

1-ги класска хөй шимченгир оюннар кирген материалдарны тывар база музыканы таарыштыр тургузар.

2-ги класска ыры, танцы, марштың амыдырал-биле холбаазын, шимчээшкинин, аажы-чаңның аңгы хевирлерин көргүскен база бойдуста болуп турар болуушкуннарны көргүскен музыкалыг материалдарны киириштирер.

3-кү класска ыры, марш, танцының чугула аян-шынарларын болгаш интонацияларны, музыканың хөгжүлдезин көргүскен материалдар тывар.

4-кү класска улустуң аялгалары-биле композиторнуң аялгаларын ылгап билир, акы-дуңма улустарның музызында онзагай чүүлдерни эскерип, найырал дугайында материалдарны тывар.

5-ки класска музыканың өске эртемнер-биле холбаазы. Маңаа солун литературлуг чогаалдар, чурукчуларның чуруктарын тывар.

6-гы класска музыканың тургузукчу күжүнге хамаарылгалыг литература болгаш музыка материалдарын тывар.

7-ги класска музыкада янзы-бүрү овур-хевирни көргүскени, драматургиялыг материалдарны тывар.

8-ки класска «Кандыг музыканы амыдыралчы дээрил азы музыканың кижиниң амыдыралынга эки азы багай салдары бар бе?» деп түңнел материалдар чыыр болза эки.

Сараагай САЯН.
Берт-Даг ортумак школазында музыка башкызы.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң эштеривис, ийистер **Владимир Эник-Караевич АҢЧЫ** болгаш **Алдын-кыс Эник-Караевна АҢЧЫ** даарта 30 харлаар.

Владимир Ойнаа алдын черинде алдын тывыкчызы, а Алдын-кыс Бии-Хем кожууннуң Тарлаг суурда повар. Кайызы-даа ажылынга бердинген, ажылдап турар коллективтериниң хүндүткелин алган улус.

Эштеривистиң төрүттүнген хүнүн таварыштыр оларга чүректиң ханызындан изиг байыр чедирбишаан, оларның амыдырал-чуртталгазынга бүгү-ле эки чүүлдерни, ажылынга чедиишкиннерни, кадыкшылды, аас-кежикти, ак орукту күзеп, йөрээдивис.

ЭШТЕРИНДЕН.

Бистиң хүндүлүг ававыс **Хеймерек Салчаковна АВЫР-ООЛ** каш хонук бурунгаар 55 харлады. Ававыс Бай-Тайга кожууннуң Кара-Хөл ортумак школазының эге класс башкызынга 30 чыл иштинде ажылдап келген. Бо хүннерде бодунуң мергежээни ажылын уламчылап турар.

Ававыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр аңаа чүректиң ханызындан изиг байыр чедирбишаан, амыдыралынга аас-кежикти, каң дег кадыкшылды күзеп тур бис.

Ачазы, уруглары Оюмаа, Чечек, Марина, Аяна, күдээлери Михаил, Сергей, ооң уруглары.

ЧАРЛААЛДАР

БОКС МАРГЫЛДААЗЫНЧЕ ЧАЛАП ТУР

Тес-Хем кожууннуң бокс федерациязы, уругларның спорт школазы **Март 8-тен 12-ге чедир Самагалдайга**

Тываның сураглыг боксеру, ССРЭ-ниң спорт мастеринге кандидат, республиканың чеди дакпыр чемпиону чораан **Дугур-оол Даваaевич Лоовайның** чырык адынга тураскааткан **БОКС маргылдаазын эрттирер.**

Киржир күзелдиглерни чалап, баш удур чагыын республиканың спорт комитединче киирерин диледи.

Шаңналдары: 57 кг-га (Д. Д. Лоовайның деңзизи) тиилекчиге — аът, өске арткан деңзилерге — ирт, серге, өске-даа өртектиг бараан шаңналдары.

Оргкомитет.

ХААКЧЫЛАРНЫ ЧАЛАП ТУР БИС

60 чылдарда хаак спортунга болгаш чиик атлетикага республиканың каш дакпыр чемпиону чораан спортчу, Чаа-Хөл чурттуг **Маадыр-оол Донгакович Бичe-оолдуң** чырыкылыг адынга тураскааткан, эр, херээжен улустарның чаңчыл болган хаак маргылдаазы март 4-те, 12 шакта Чаа-Хөл кожууннуң Чаа-Хөл сумузунга болурун чарлап тур. Эр улус 15 километрге, а херээженнер 10 километрге чаржыр.

Тиилекчилерни иртгер болгаш акша шаңналдары манап турар. Республиканың шыырак хаакчыларын чалап тур бис.

Маргылдааның деткикчилери: кожууннуң спорт комитеди, коммунал ажыл-агыйы эргелели, төрелдери, өөреникчилери.

«СЕЛЕНДЖА» ЧАЛАП ТУР

«Селенджа» дээр магазин дараазында бараанҗарны садып алырынче чонну чалап тур:

Оолдар кедер чылыг курткалар 30-ден 38 хемчээлдиг, хат-чаъска кедер курткалар 38, 40 хемчээлдиг, оолдарның чазын, күзүн кедер курткалары 30-ден 40 чедир хемчээлдиг, уругларга 32-ден 36 чедир хемчээлдиг, ол ышкаш 44, 46 хемчээлдиг, оолдарның чазын, күзүн кедер 23, 24 хемчээлдиг сапог идиктери, а уругларга 21-ден 24-ке чедир хемчээлдиг.

Уругларның, херээженнерниң, эр улустуң Россияга бүдүрген механиктиг хол шактары, өртээ 30—40 муң рубль. Уругларның 30, 32, 34 хемчээлдиг кышкы тоннары база бар.

Кээр чери: Кызыл хоорай, Бухтуев кудумчузу 1, «Аэрофлот Агентствозу» деп автобус доктаар черге дүжер. Эртен 9 шактан 18 шакка чедир дүштеки чапсар чок ажылдаар.

«РЕМБЫТТЕХНИКА» дараазында чүүлдерни садып турар:

Чигир 1 килограммның өртээ 3200 рубль, ийи камералыг «Бирюса-22», «Бирюса-18» дээр соодукчулар, чаңгыс камералыг «Бирюса-10, «Бирюса-6» деп соодукчулар, «Бирюса-14» деп соодар камера. Соодукчуларның магадылал-гарантиязы саткан хүнден эгелээш, 3 чыл иштинде.

Ол ышкаш «Уралец» деп пылесосту, «Сибирь-2» деп электрилиг сепараторларны, «Сибирь» деп центрафугалыг хеп чуур машиналарны садып турар. Магадылал-гарантиязы 2 чыл.

«Кама» деп насостуң артык кезектерин (якорларны, электрилиг щеткаларны, сальниктерни, өске-даа кезектерни), термотаарыштырыкчыларны, соодукчуларның бүгү хевирлериниң релелерин садып турар.

Кызыл хоорай, Дружба 7 бажыңга кээр. Телефону 2-62-40.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 28-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Городские пижоны» 9.30. 12.20, 15.10, 18.00 шактарда.

Видеозалга: «Үш мушкетер» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Дюба-Дюба» (Россия) 13.30, 16.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Крестный отец» 13.30, 16.30 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Последнее дело Вареного» 12.00, 15.30 шактарда. **«Винт»** 13.50, 17.20 шактарда.

Тываның машина тудуушкун заводу бүдүрүлгениң механиги, Тываның хоочун шыдыраачыларының бирээзи

Калдар-оол Доңгуракович
МОНГУШТУҢ

хенертен аараш мөчээнин дыңнатпышаан, ооң төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Спорт (кик-боксинг)

ДЕТКИМЧЕ ХООМАЙ-ДАА БОЛ...

Спорттуң бо хевиринге маргылдаа болуп турда, шыны херек, сонуургап көрбээн мен. А бокска... Эрткен чылдың декабрь 24-25 хүннерин дек-ле утпас боор мен. Спортчу маргылдаалар-биле байлак болган ол хүннерде «Херел» спортзал биле Спорткомплекс аразынга маңнажыр дээш, спортка хандыкшылдыглар чаа чагган харны ол орукка каш-ла шак дургузунда шыырлап каапчык. Ол хүннерде «Херелге» республиканың бирги чери дээш хостуг хүрешке 48 килограммдан өрү деңзиге республика маргылдаазы, а Спорткомплекске бокска республика чергелиг ажык маргылдаа болуп эрткен чүве. Ынчап Тываның боксёрларының кайы хире күштүүн ылап-ла көрген мен.

Февраль 10-12 хүннеринде Өвүр кожуунга республиканың бирги чери дээш кик-бокска маргылдаа болурун касы дыңнаан-даа болзумза, ынаар баары, ону сонуургап көөрү болдунмайн барган. Ынчалза-даа ол маргылдааның кол секретары болгаш ТР-ниң күрспорткомитединиң төлээзи болуп, ону башкарып эрттирип чораан, ДСМШ-ниң улуг тренери Б. М. Донгакка ужурашкаш, ол маргылдаа дугайында сонуургап, чугаалап бээрин дилээн мен.

— Эрткен чылдың төнчүзүнде Якут-Саха Республиказже баар деп белеткениң турдуңар. Россияның кикбоксёрларының командалары ойнаан болгай. Кандыг түңнелдиг келдиңер, кымнар аңаа киржип чорааныл, баштай ону сонуургадып көрүңерем, Борис Маадырбаевич?

— Өвүр кожуунга болуп эрткен маргылдаа дугайын чугаалажып ора, баштай мындыг айтырыг салып олурарыңарны ужурлуг-дур деп билип кагдым. Ийе. Декабрьның 24-те Якутскиге болган ол маргылдааже Россияның шилиндек командазы-биле чоруткаш, эш хуунуң ужуражылгазынга кириштивис. Бисти хөлчок эки уткуп хүлээп алган. Ойнаанывыс база хоомай эвес болган. Ук маргылдааны делегей чергелиг кылдыр эрткен деп, мактап гайыылып турар боор чүве чораан. Якут командага уттурупкан-даа болза (3:6), бистиң спортчулар ону херекке-даа албааннар. Ол маргылдаага Өвүр кожуундан 2 спортчу чораан. Оолак Сат 51 килограмм деңзиге ойнааш, Европа чемпиону спортчуну арыг ойнап алган. А Сергей Куулар 60 килограмм деңзиге ойнааш, Россия чемпиону кижини ажып тиилеп кагды.

Якут өңнүктер бисти уткуурда-даа, үдээрде-даа сеткиливиске чүгле өөрүшкүнү өскүдүп, хүндүлээчел болгаш төрелзек чаңчылдың чылыг сөстерин сөглеп чыдып калганнар.

— Эрги чылды үдээриниң, чаа 1995 чылды уткууруңуң спортчу чедиишкинин барып-барып соок оран — Якут-Сахадан чаалап апкан ындыг ышкажыл силер. Спортчу ол чедиишкиннериңер дээш байыр чедирип тур мен. Ам кол темавысче кириптээли.

Өвүрге болган ол маргылдаа хөй кижи киржикчилиг, солун, массалыг болуп эрткен хире болду. Номчукчуларга сонуургадып, каш сөстен сөглезиңерзе чүл, Борис Маадырбаевич. Баш удур дугуржуп алгаш, сонуурган барып көөр чүвемни...

— Кожууннуң чонунуң хүндүлээри, оларның аразында өөреникчилерниң, аныяктарның ынак башкызы, үлегерлиг ада Даш-оол Санчатович Кууларның чырык адынга тураскааткан, республиканың бирги чери дээш 1977-1978 чылдарда төрүттүнген элээдилер, 1979-1980 чылдарда төрүттүнген оолдар, уруглар аразынга ол маргылдааны организастап эрттирген. Ук маргылдааны спортчуларның деңзизиниң аайы-биле үш кезекке үзүп эрттирген семи-контакт, фулл-контакт база лайт-контакт. Февраль 10, 11, 12 хүннеринде болуп эрткен маргылдаага ниитизи-биле 112 спортчу киришкен. Ынча хөй киржикчилиг маргылдаа спорттуң бо хевиринге бир-ле дугаар болганы бо боор.

— Республикадан дашкаар регионнардан аалчылар чалап кириштирген бе?

— Бо маргылдаага кол судьяны Новокузнецкиден чалап эккелген: Валерий Александрович Ким бокска бүгү-эвилел, а кик-боксингке делегей чергелиг категориялыг судья. Аалчы чааскаан эвес, ийи кыс, дөрт оол спортчуларны Новокузнецкиден эккелген. Ийи уругнуң бирээзи бодунуң уруу.

Кожууннуң чону ыраккузак черден адап-сурап чедип келген ол спортчуларны, ол ышкаш республиканың кожууннарындан келген боксерларны хөлчок эки уткуп ап, ынча кижини ашкарып-чемгерип, аалчылар бажыңынга болгаш чамдык чурттакчыларның бажыңнарынга хондуруп, кижизиг кичээнгейни салганын канчап черле демдеглевес боор.

Маргылдааны тураскааткан хоочун башкы Даш-оол Санчатовичиниң оглу, өзүп орар аныяк спортчу Сергей Кууларның авазы, төрелдери, эш-өөрү, чаңгыс чер-чурттуглары маргылдааның кол-ла деткикчилери болуп, спортчуларга чарыгдалдарның өртек-хөлезинин төлешкен, ооң организастыг эртеринге улуг үлүүн киириштирген.

Спортчу мөөрей чайкызыг чок, эртенден кежээге чедир хайымныг болуп эрткени спортчуларга-даа, көрүкчүлерге-даа таарымчалыг болган.

— Үш үе-чада дээр бе азы үш хевир дээр бе — тускай чурум ёзугаар эрткен оюннуң тиилекчилерин адап көрүңерем, Борис Маадырбаевич...

— Семи-контакт дээр хевирге бичии оолдар тудушкан. 30 килограмм деңзиге Хандагайтының спортчузу Андрей Ховалыг бирги черни алган, ооң чаңгыс чер-чурттуу Мөңги Монгуш ийиги черни ап үнген. 34-ке — Хандагайтыдан Байыр Донгак бирги черни, а Каа-Хем кожуундан Дамир Дандар ийиги черни алган. 36 килограммга Каа-Хем кожуундан Спартак Лопсанай тергиидээн, Ролан Монгуш (Хандагайты) ийиги черже үнген. 42-ге — Чолдуг Куулар (Хандагайты) биле база-ла ол чер чурттуг Маадыр-оол Байлак I, II черлерни үлешкен. 46-га — Орлан Далай (Хандагайты) бирги, Дус-Дагдан Эрес Донгак ийиги черни ээлээн. 51-ге — Ак-Довурактан Буян Калзаң — бирги, Хандагайтыдан Айдың Кошкар-оол ийиги черни алган.

Элээдилер аразынга ол хевирге 57-ден 79 килограмм чедир деңзиге Новокузнецкиден аалчылар Вячеслав Тыгдымаев биле Сергей Шельтреков, Ак-Довурактан Яков Салчак, Кызылдан Алексей Седен, Хандагайтыдан Ачыты Баазаң, Каа-Хем кожуундан Дарта Оксуржап олар шыырак ойнаан.

Ол-ла хевирге кыс уругларның ойнаанын көрүкчүлер дыка сонуургап көрген. 45, 50, 55 килограмм деңзиге Хандагайтыдан Аяна Монгуш, Дус-Дагдан Сардана Донгак, Новокузнецкиден Светлана Мамонтова биле Елена Юшакова олар онза шылгараан.

Лайт-контакт хевирге Хандагайтыдан Аяна Монгуш, Дус-Дагдан Сардана Донгак 45 килограммга тиилекчилер болган. 50, 55 кг деңзиге Юлия Оолакай (Хандагайты) биле Елена Юшакова (Новокузнецк) бирги черже үнген.

Эң сөөлгү — фулл-контактыга бирги черни дензи аайы-биле Өвүрден Эртине Ооржак (45 кг), Новокузнецкиден Вячеслав Тыгдымаев (57 кг), Кызылдан Аяс Чооду (60 кг), Каа-Хем кожуундан Дарта Оксуржап, Хандагайтыдан Ачыты Баазаң (81 кг) олар арыг тиилелгелиг болган.

Моон алгаш көөрге илдең ышкажыл—кайы кожууннардан кымнар деп спортчулар шыырак болган-дыр.

— Сергей Кууларның төрелдеринден, эш-өөрүнден аңгыда, спонсорлар бар болган бе, оларның маргылдаага киржилгезин чүден, канчаар көрүп, үнелеп болурул?

— Маргылдаа хөй кижи киржикчилиг, оюннуң хевири, команда саны база хөй болганда чарыгдал хөй үнген болбайн канчаар. Ол бүгүнү, деткикчилер эвээш болган болза, чүгле төрелдер кайын дуглап шыдаар. Шупту 26 спонсор бар болган. Оларның 9-у Кызылдан болганын демдеглээр апаар. Спонсорларны чаңгыстап адап-даа тургаш канчаар. Шуптузу эр-хейлер болдулар. Шаңналдарның шуптузу шыырак, хоомай эвес болган дээрзин онзалап айтыксадым. Чижээлээрге, чалап алганывыс кол судьяга 3 миллион рубль өртектиг шыдыраа, хойну база эвээш эвес акша шаңналын тывысты. Тиилекчи болган спортчуларның колдуг кезиинге акша шаңналдары арбын болган.

— Спортчу мөөрейни организастап эрттирерринге шаптараазыннар, хомуданчыг чүүлдер турган бе? Бир эвес турган болза, кымның буруузу сагыжыңар саарзыкталдырыкан ирги, Борис Маадырбаевич?...

— Күрспорткомитетти конгуг чаржынчыг болган деп чажыт чокка буруудадыр мен. Аалчыларны Абакандан уткуурунга-даа олар барык киришпеди. Шаңналдарга дээш чүгле 200 муң рубль берген — ол-ла. Грамоталар-даа белен эвес, чүгле таңма бастырып алгаш, Хандагайтыга удур долдурар ужурга таварышкан бис. Шаңнал кылыр өртектиг белектер-даа чок болган. Мындыг хамаарылга киржикчилери хөй маргылдаа үезинде мени дыка-ла эпчок байдалга таварыштырды. Кол судья мурнунга буруум-даа миннир ужурга таваржып турдум. Ажыы-биле чугаалаарга, күрспорткомитет бо маргылдааны эрттирип шыдаваан.

— Мурнуңарда кандыг-кандыг маргылдаалар барыл, белеткелиңер чүл? Күрспорткомитеттиң аңаа хамаарылгазы кандыг болуп турарыл?

— Февраль 26-дан март 2-ге чедир Казаньга Россияның бирги чери дээш маргылдаа болур. Ынаар баар дээш 4 кижи белеткенип турар: Сергей Куулар, Оолак Сат, Айыраа Маадыр-оол (кыс), Даңзы Монгуш. Оларны бодум белеткеп тур мен. Чыыш дээш бисче акша-даа бербээн. «Оон кээрде самолет-биле эвес, а чер кыры-биле кээр силер» — дээш, кол бухгалтер бистен удур негелде кылыр кижи болду. Аңгы дужаал, айтыышкын үнген чүве бе, орта-ла билдинмес.

Хандагайтыга болган бо маргылдаага келген аалчылар-биле кады 2 оол чоруткан чүве. Олар Сибирьниң бирги чери дээш кикбоксингке болур маргылдаага киржир дээш боттарының акшазы-биле барганнары ол. Олар кээрге оода-ла орук өртээн та санап бээр комитет, та бербес комитет.

Март 8-11 хүннеринде Самагалдайга Дугур-оол Лоовайның адынга тураскааткан маргылдаа болуп эртер. Аңаа белеткел ажылдары амдыгааштан эгелей берген. Бо чылдың бирги кварталында мынчаар ажылдап тур бис. Спортчуларның боттарының күзели, чүткүлү улуг, идепкейи бедик. Кайнаар-ла чоруур дей-дир бис, пат-ла чаңчыгып калган: акша-төгериин боттары-ла муңганып тыптынып эгелээрлер. Артывыстан деткиир, тептинип үнер чадавыс адагаштары быжыг болур болза, чүткүлүвүс бар. А чүткүл турда идегел ыяап-ла турар.

— Чедиңгир харыыларыңар дээш четтирдим, спортчу ажыл-херээңерге улуг чедиишкиннерни күзедим, Борис Маадырбаевич.

Валентина САТ.
(«Шынның» корр).

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 362505

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы) А. Б. Монгуш, А. О. Оксур (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34: келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26: кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91 3-34-17: харыысалгалыг секретарь — 3-34-92: оралакчылары — 3-45-93

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19: 3-34-98: үлетпүр — 3-34-49: 3-36-73: көдээ ажыл-агый — 3-36-82 3-34-57 культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15, медээлер болгаш спорт — 3-37-11, очулга — 3-34-39: 3-34-93 чагаа — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23: үндүрүкчүлер — 2-27-41: солуй келбейн баргаида — 3-57-92, 3-14-94: бухгалтерия 3-41-16.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш масса дыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужу дулгазының сагыладазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арыы. Тираж 16271. Индекс 54240. Чагыг № 35—305.